

Завичајни музеј Параћин

Институт за креативно предузетништво и иновације

Институт за
креативно
предузетништво
и иновације

Рецензенти

др Гојко Рикаловић

др Стеван Деветаковић

Изradу ове публикације финансирали су
Министарство културе и информисања
Републике Србије, CRH (Србија) и Општина Параћин

Фотографија на првој страници

Породица Хаџи Видојковић из Параћина, 1909.

Фототека, Завичајни музеј Параћин

ПРИВРЕДА

Наранина

ОД МЛИНА
ДО САВРЕМЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

др Христина Микић
Естела Радоњић-Живков

СТОВАРИШТЕ
АНИЛИНСКИХ ФАРБА
ЧИВИТА И КРЕМАЗА
ХЕМИСКИХ ПРОИЗВОДА
СВИХ ФАРБАРИЈА

АДРЕСА ЗА ДЕПЕШЕ: „ COLORES WIEN

ВЕНА

29 Јула

I., РАТХАУСПТРАСЕ 2.

Рачун за Госп. Милан Ј. Витезславовић
Карачи

Послао сам вам по вашем налогу, за ваш рачун и на вашу одговорност желим
преко г. Алексе Поповића Београд
Платиће у Беогу, по пенници на 6 месеци или 3 % шконта за годи.

КЊИГА ЈЕ ОПРЕМЉЕНА
ДИГИТАЛНИМ
МУЛТИМЕДИЈАЛНИМ
САДРЖАЈИМА КОЈИ СУ
ОЗНАЧЕНИ ПИКТОГРАМОМ

.....

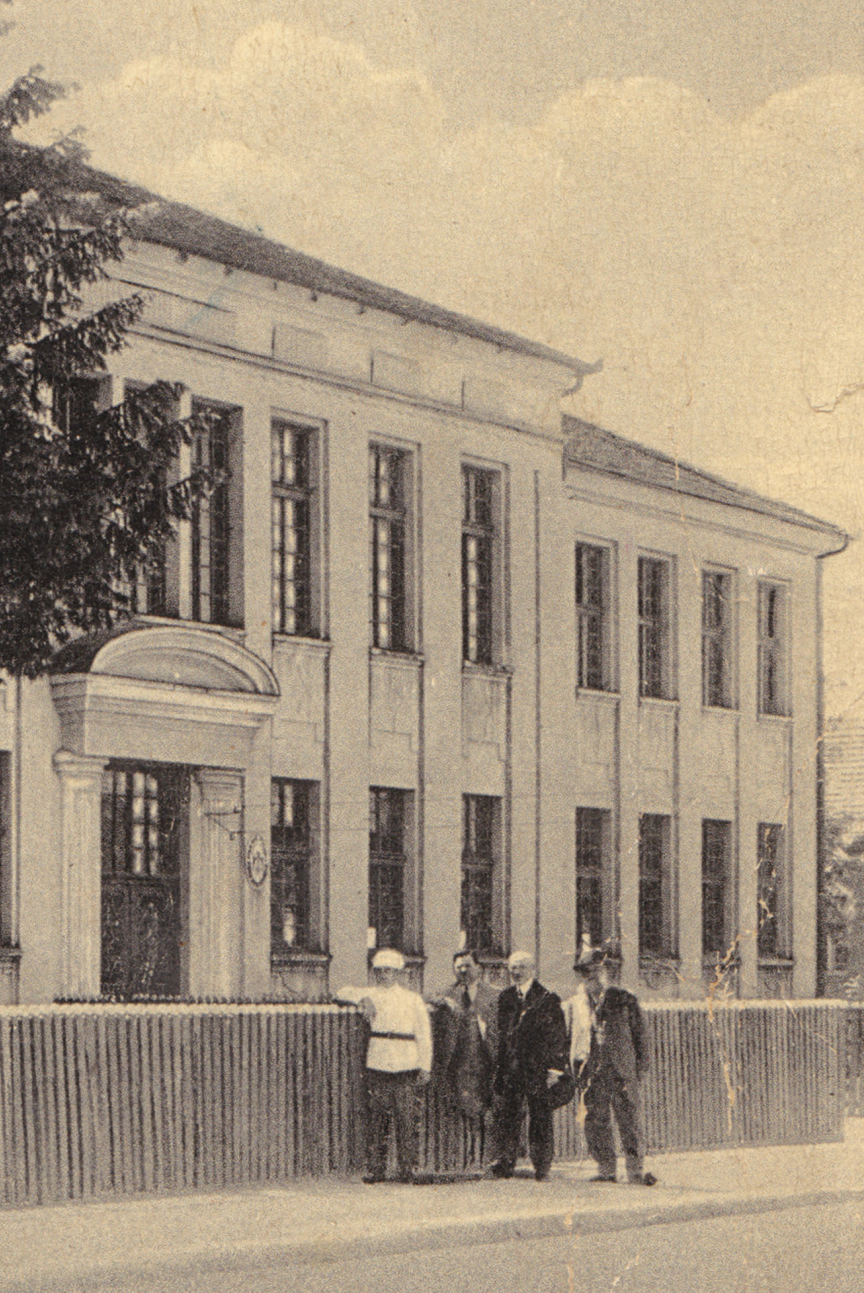

ПРЕУЗМИТЕ АПЛИКАЦИЈУ
PARACIN
ЗА АНДРОИД ТЕЛЕФОНЕ СА
ПРОДАВНИЦЕ **GOOGLE PLAY**

Предговор	7
Привредни развој Параћина	9
Развој текстилне индустрије	31
Прва краљевска повлашћена индустрија чохе, сукна, абе, вунених штофова и плетива браће Минх.....	35
Индустрија вунених тканина „Влада Теокаровић и комп.“, Параћин..	45
Производња бомбона и кондиторских производа	65
Од радионице за ратлук и бомбоне браће Милојковић до савремене фабрике „Параћинка“, Параћин.....	69
Развој стакларства	83
Српска фабрика стакла.....	87
Развој цементне индустрије	105
Фабрика цемента Поповац.....	109
Банкарство	119
Литература	136
Архивски фондови и фото-документација	138

Зграда основне школе „Ђура Јакшић“, око 1930. године
Фототека, Завичајни музеј Параћин

ПРЕДГОВОР

Књига која је пред вама саставни је део изложбе *Привреда Параћина, Од млина до индустрије: сећање за оптимистичну будућност*. Идеја за ову публикацију и за ову изложбу настала је као потреба становника Параћина да открију и сачувају сећања на општину која је у једном временском периоду била синоним индустријског развоја. Садашња ситуација у параћинској индустрији и сећања младих, која сежу највише двадесет година у прошлост, не обећавају и не дају наду потребну да се напредује и развија. Ова публикација заједно са изложбом покушале су да прикупе сећања и документе из прошлости који нам сведоче о томе да је нека генерација пре ових наших успела да у кратком временском периоду од тек ослобођене вароши направи један од главних индустријских центара Србије и касније Југославије. Ова сећања и сведочења можда помогну и новим генерацијама као подстрек да је све могуће и да није увек све безнадежно како изгледа.

Књигом је обухваћен приказ привредног развоја Параћина и почеци индустријализације од средине 19. века до данашњих дана. Циљ публикације није био само систематизација историјских података, већ давање ширег контекста о улози предратних фабрика у развоју привреде Параћина и предузетничког духа. Фабрике настале у предратном периоду запошљавале су од 50% до 70% радне снаге све до краја 80-их година прошлог века и то их је чинило кључним стубовима параћинске привреде. Неке од њих нису одолеле друштвено-економским изазовима и престале су да раде, док су друге успешно окончале различите својинске трансформације и у континуитету су до данашњих дана важне за економски развој Параћина. Овом публикацијом обухваћене су оне фабрике које су у економском, симболичком и идентитетском смислу оставиле најдубљи траг у колективном сећању Параћинаца. Стога је основна сврха текста да кроз фотографију, документациони материјал и мултимедију освежи сећање грађана, евоцира неке носталгичне личне и колективне приче везане за ову тему и сачува их од заборава, а младим генерацијама пружи основу за очување колективног идентитета, у коме привредни развој и почеци индустријализације у Параћину, заузимају свакако значајно место.

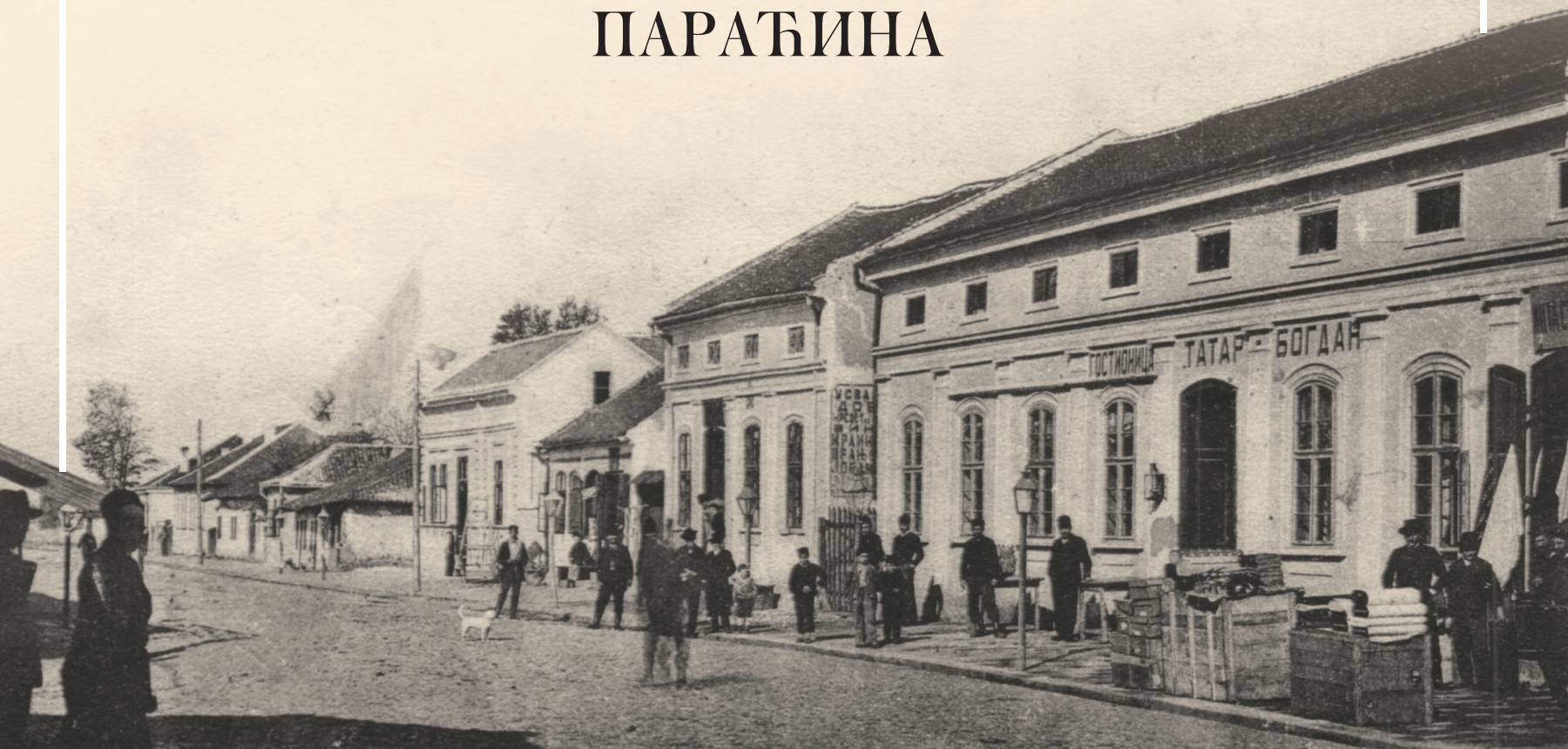
У припреми ове књиге и прикупљању материјала захвалност дугујемо колегама кустосима из Завичајног музеја у Параћину, Милораду Јовановићу из Музеја поште у Београду, Дејану Вученовићу, продуценту Експлозива

на Првој телевизији, Саши Илићу, Соњи Јерковић и Владимиру Булајићу из архива Народне банке Србије, Дејану Симићу, генералном директору „Параћинке“ Параћин, Душану Стојановићу, директору општег сектора „Параћинке“ Параћин, и Данијели Арсић, секретару „Параћинке“ Параћин, Зорици Радовановић из СРН (Србија), Војиславу Васићу, начелнику Управе за инвестиције и одрживи развој, Општине Параћин, Даниели Кермеци из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Верољубу Трајковићу из Народног музеја Лесковац, Владимиру Велкову, директору Историјског архива „Тимочка крајина“, Емини Бранковић, директорки Културно-образовног центра Бољевац, Штефици Радмановић из Историјског музеја Србије, Радомиру Обрадовићу, потомку породице Константиновић, Весни Биљан-Лончарић, прауници Јована Пеливановића, Игору Милојковићу, потомку Милана Милојковића, Србобрану Килибарди, дугогодишњем дизајнеру Српске фабрике стакла, Милану Стефановићу, дугогодишњем граверу Српске фабрике стакла, Слободану Јелисавчићу, Мирјани Милошевић, Александру Илићу, Костантину Микићу, Боровоју Михајловићу, Народном музеју у Београду, Архиву Србије и Архиву Југославије.

Аутори

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ ПАРАТИНА

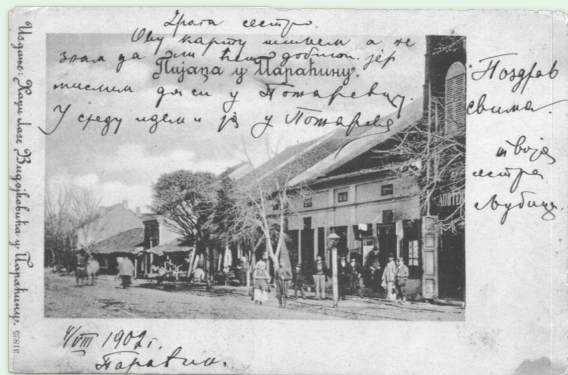

Географски положај Параћина увек је дефинисао његову привреду. Већи део општине налази се на плодним обалама Црнице и Мораве, па је пољопривреда у почетку била основно и често једино занимање. Близина царског пута, који је вековима повезивао Римско, Византијско и Отоманско царство са централним делом Европе, била је погодна за развој трговине, транспорта али и заната, а касније и индустрије. Пут је увек доносио опасности али и иновације и нова открића. Уласком Параћина у простор новоослобођене српске државе 1833. године, сви потенцијали које овај простор има, по свом природном положају, дошли су до изражаја. Као погранично место поред војног центра, Параћин је постао и трговачки центар. О томе најбоље говоре подаци да је 1835. године у Параћину било око 45 разних дућана,¹ а у 30 обора

¹ Булић, Д. и Милачић, М. (1969) *Црвене воде црнице*, Параћин: Савез удружења бораца народноослободилачког рата, 7.

Стари Параћин
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

товљено је око 10.000 свиња.² У првој половини 19. века ово подручје било је најпознатије по трговини вуном и свињама, које су се извозиле у Аустрију. Значајан печат параћинској трговини давали су Цинцари, који су држали многе механе и бавили се продајом житарица. Овако развијена трговина једног пограничног места несумњиво је била основ за развој који је Параћин доживео у наредном периоду. О значају трговине најбоље сведоче речи једног анонимног путописца: „у свакој држави, трговци највише приносе жртвена свако опште благо, трговци старају се за сигурност вароши... кад су трговци богати, онда је и она земља, где живе, богата.“³ Параћин је био баш такав град. У осмој деценији 19. века он је био већи од Ћуприје са више занатлија и више трговинских радњи. „У Параћину је особито жива трговина земаљским производима: вуном, храном, стоком, и др.“⁴ Захваљујући геополитичком положају Параћин се убрзано развио и постао варош са развијеном трговином и занатством, али и првим зачецима индустрије.

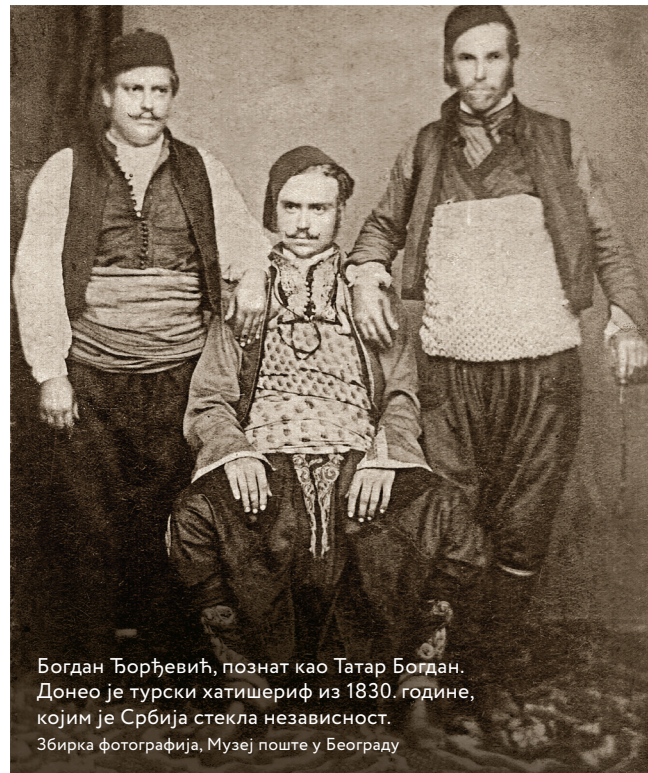
² Обрадовић, М. (1975) *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Светозарево: Историјски архив Светозарево, 13.

³ Аноним (1934) „Један дан из путовања мог по Србији у 1845“, *Етнолошка књижица* бр. 1.

⁴ Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ.

Први кораци ка индустријализацији привреде Параћина били су млинови. До стицања независности, власници млинова били су Турци, али је с временом млинска производња прешла у руке кнеза Милоша. Он је имао право пречег додељивања турских млинова, али и давања одобрења за подизање нових.⁵ Повремено, осим кнеза Милоша право власништва над воденицама могли су добити и истакнуте војводе. Сеоско становништво могло је располагати сеоским воденицама за сопствене потребе, а њима се управљало удружено, од стране помељара. Сеоски млинови (најчешће воденице) задовољавали су потребе сеоског становништва. На њима су своје житарице млели помељари и уступали своје помељарско право другима за надокнаду у натури, најчешће житу. За потребе града брашно је увозено, највише из Баната, зато је кнез Милош у тежњи да створи независну државу радио на томе да се Србија ослободи зависности од хране од других земаља. У самом Параћину одмах по ослобађању од Турака постојала је Татар Богданова воденица која је почела са радом у периоду од 1833–1835. године. Међутим, ради потребе за квалитетнијим брашном кнез Милош је склопио уговор за изградњу модерног млина 1837. и овај задатак је поверио Јовану Вајнхапелу. Он је направио воденицу на Црници, где је уграђен млински алат из Темишвара. Како је оскудевао у материјалу, кнез Милош донео је одлуку да присвоји Татар Богданову воденицу, како би користио

материјал са ње за градњу своје.⁶ Татар Богдан замериће кнезу због ове његове одлуке, и жалбама Совјету, успеће да врати своју воденицу 1839. године. Млин кнеза Милоша почео је са радом 1838. године.

Богдан Ђорђевић, познат као Татар Богдан.
Донео је турски хатишериф из 1830. године,
којим је Србија стекла независност.
Збирка фотографија, Музеј поште у Београду

⁵ Видети више: Ристић, Љ. (1953) *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд: Рад, 49–58.

⁶ Перуничић, В. (1975) *Град Параћин 1815–1915*, Параћин: Општинска заједница културе.

Упоредо са привредним развојем развијају се култура и просвета. Прва просветна установа основана је 1833. године, а прва женска основна школа 1845. године, пре доношења закона о образовању женске деце у Србији. Заслужан за оснивање женске школе био је Татар Богдан, иначе тада начелник среске управе, који је упутио молбу Попечитељству просвештенија и тадашњем министру Јовану Стерији Поповићу да се дозволи школовање женске деце у Параћину.

Школа је започела са радом у оквиру мушке основне школе. Неколико година касније школа почиње да функционише као самостална просветна установа, у кући коју јој је поклонио Татар Богдан. Тако је и први учитељ био мушкарац,⁷ док је касније због моралног васпитања женске деце било дозвољено само учитељицама да раде у овим школама. Вест о оснивању женске школе брзо се прочула по Србији, а Параћин је истицан као пример који треба да следе и остале вароши. Тако су 1870. године у Параћину постојале две школе, једна мушка основна школа са 5 учитеља и 203 ђака, и женска школа са три учитељице и 117 ученица. Од управних зграда биле су среска канцеларија, пошта и телефонска станица.⁸

7 Ђулић, Д. и Милачић, М. (1969) *Црвене воде црнице*, Параћин: Савез удружења бораца народноослободилачког рата, 35.

8 Милићевић, М. (1876) *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија, 1131.

Богдан Ђорђевић – Татар Богдан, 1857.
уље на платну, рад Уроша Кнежевића.
инв. бр. 031_992, збирка Народног музеја у
Београду

Као златно доба у развоју Параћина наводи се 1876. година, када краљ Милан свој главни штаб смешта у среску капетанију. Тада се из Параћина организује снабдевање војске, што граду доноси много новца и користи, а овај извор прихода биће изгубљен 1888. године.⁹

Крајем 19. века, у Параћину живе државни и војни чиновници, трговци и занатлије. Овакав састав грађанства допринео је будућем експанзивном развоју града на преласку из 19. у 20. век. Трговински уговори потписани после Берлинског конгреса 1878. године, омогућиће ширење трговине и интензивније пословне везе са иностраним трговачким кућама и индустријалцима. Трговина и занати допринели су да параћинско тржиште буде једно од најразвијенијих у Србији, а параћински вашар познат по великом броју стоке и сточних производа. Вашари ће допринети динамичности локалне трговине локалне трговине и већој размени између села и вароши. Структура параћинског становништва према попису из 1900. показује да је највећи број имућних земљорадника (1298), затим 284 занатлија, 161 трговац и 46 свештеника.¹⁰

9 Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ, 383.

10 Ђулић, Д. и Милачић, М. (1969) *Црвене воде црнице*, Параћин: Савез удружења бораца народноослободилачког рата, 7.

Зграда конака краља Милана у Параћину, 1876-1878.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Женска школа у Параћину,
изглед између два рата.
Збирка разгледница,
Завичајни музеј Параћин

Породица инжењера Томе Марјановића, крајем 19 века.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Јован Пеливановић, трговац са породицом,
фотографија настала око 1890.
Приватна збирка фотографија,
Весна Биљан – Лончарић

Полексија Константиновић
(1867–1946), прва школована
бабица у Параћину,
фотографија настала око 1903.
Приватна збирка фотографија
Радомир Обрадовић

Диплома Краљевске
школе за бабице, 1902.

СРПСКА КРАЉЕВСКА ШКОЛА ЗА БАБИЦЕ

Ми председник и чланови Комисије за испитивање уметности Српске Краљевске Школе за Бабице
у Београду, потврђујемо, да је Полексија Константиновић, рођ. у Параћину 22. децембра 1867. године, првобитно
прописаним бабичким пословима, а након 26. јуна 1902. год. пред нама положила испит из бабичких
послова. На основу резултата испитивања, ми именовујемо Полексију Константиновићу звање бабице,
да ће дужности своје савесно извршавати, проглашавамо за бабичку школу, која је пословна вештина
за бабичке послове своје савесно извршавати. За сведоштво ове потписујемо.

Диплома

Бржи привредни развој биће ојачан и изградњом железнице до Ниша и њеним пуштањем у рад 1884, чиме Параћин и даље остаје град који је добро повезан са осталим центрима у држави али и ван ње. Она ће у прво време омогућити трговцима и индустријалцима сигуран и брз превоз робе и освајање нових тржишта. Захваљујући железници Параћин бележи раст насељавања.

Нову економску важност Параћин ће добити изградњом фабрике сукна браће Минх.¹¹ Она ће означити почетак индустријализације општине и формирања нових економских и друштвених односа. Минховој фабрици придавао се национални значај, јер су њено покретање, а и величина фабричког комплекса, уливали наду да ће се кроз везу са домаћим трговцима и радном снагом осигурати брза индустријализација и развој домаће привреде. Ова фабрика уживала је велику државну наклоност. Држава је кроз систем повластица гарантовала и сигурне куповине чоје за потребе војске, што је било значајно за стабилност економског развоја Параћина. Августа 1893. гост ове фабрике био је и сам краљ Александар Обреновић, који је обишао сва одељења, упознао се са производњом, а у фабричком стоваришту изабрао тканине за себе.¹²

Крајем 19. века наступио је економски тежак период за земљу, услед затегнутости српко-аутријских односа и

затварања границе за извоз свиња. Свињска куга изазвала је велику штету и смањио се број трговаца свињама. Међу факторима који су негативно утицали на извоз стоке били су и рестриктивне мере Аустроугарске по основу Ветеринарске конвенције, којима се отежавао извоз стоке, јер је било неопходно прибавити уверење о пореклу и здравственом стању стоке за извоз.¹³ То ће утицати да се почну подизати кланице и фабрике за прераду меса. У Параћину су биле основане две такве фабрике: Фабрика за конзервирање меса Августа Шанеја (1903) и Фабрика за клање стоке и прераду меса „Српско-енглеско друштво *Limited*“ (1909).¹⁴

Формирањем државне Краљевско-српске железничке дирекције стварају се нове могућности за јефтин превоз путника и експанзију овог вида путничког саобраћаја. Касније ширење пруга, локалног и регионалног карактера, имаће значајног утицаја на обим економских активности у Параћину. Тако на пример, пруга Параћин–Зајечар осигураће сигуран превоз сировина за фабрику цемента у Поповцу и Српску фабрику стакла. Изградња крака од Параћина до Сталаћа омогућиће превоз енергената попут угља за параћинске фабрике, а током рата од 1914. године ова пруга има стратешки значај за снабдевање војске.

11 Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ, 284.

12 Јовановић, Д. (2013) *Прошлост*, Јагодина: Денић, 33.

13 Вучо, Н. (1955) *Привредна историја Србије*, Београд: Научна књига.

14 Подаци о фабрикама према: Ђунисављевић, Р. (1990) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Издавачко графички завод.

Локална пруга Параћин–Поповац служила је искључиво за превоз цемента и омогућила је експанзију поповачке цементне индустрије на разна тржишта. Тако су железнице, иако првенствено грађене у функцији привреде, имале и друге позитивне утицаје на развој општине, пре свега културни и друштвени. Наиме, оне су омогућавале већу мобилност становника, интеркултуралну комуникацију и јачање друштвених веза Параћина са остатком земље и света.

Железничка станица у Параћину, 1920.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

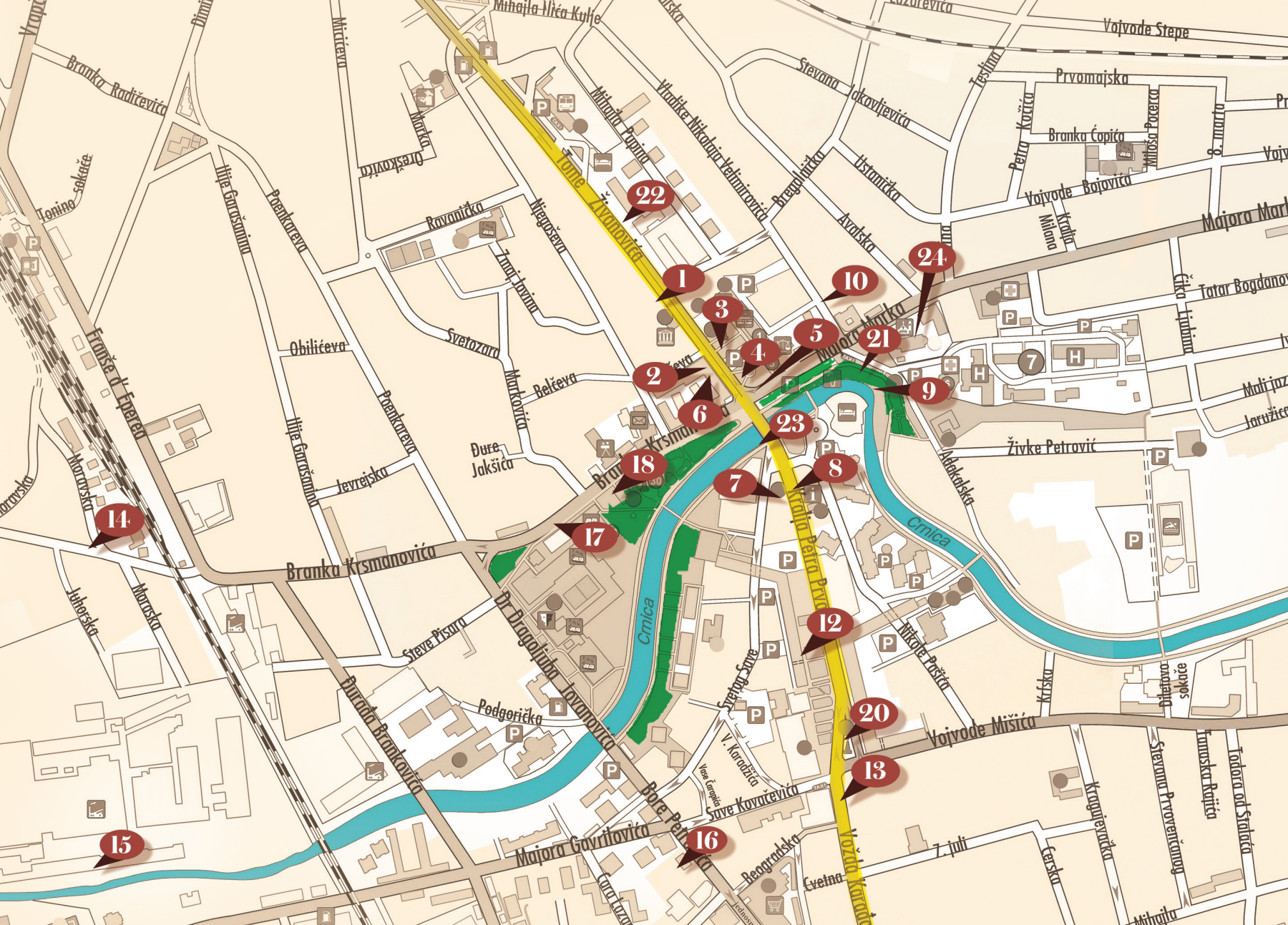

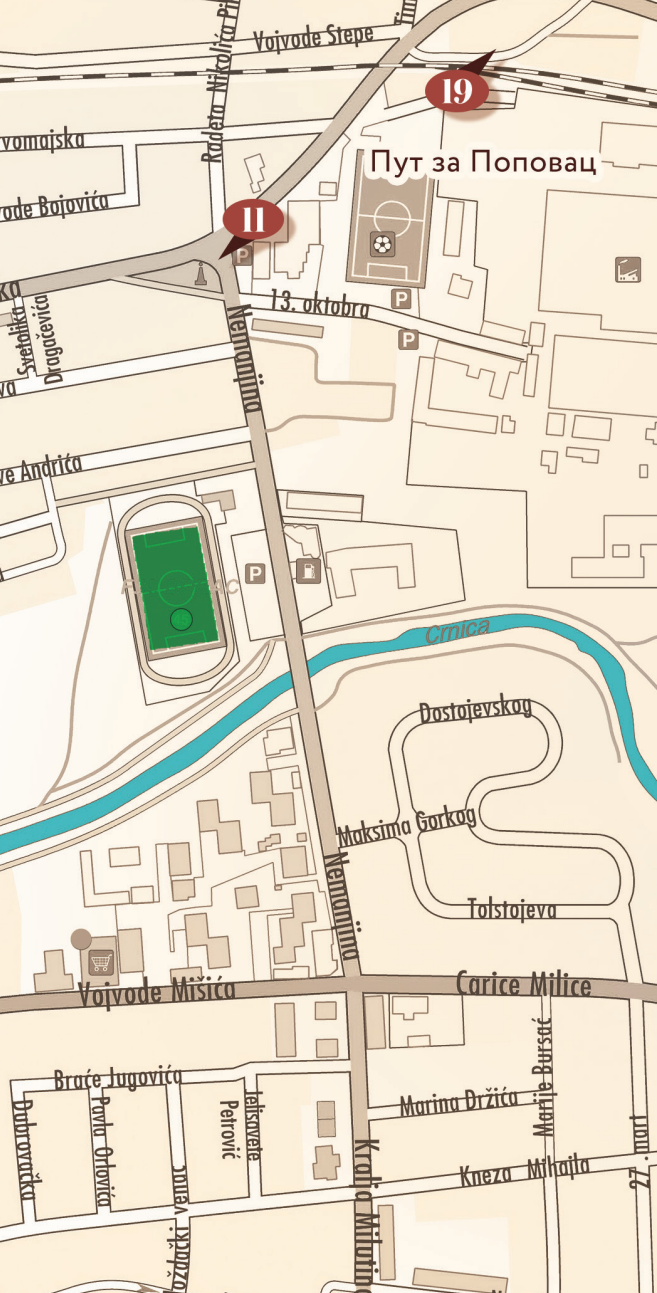
У то време, просечан број запослених по предузећу у Србији износио је 20 особа, а почетком 20. века око 41 запослени, што говори о уситњености националне економије. У предратном периоду у Параћину је било основано 17 привредних предузећа, а просечан број запослених по предузећу износио је просечно око 250 радника. Дакле, Параћин од почетка индустријализације карактерише формирање крупних индустријских комплекса и концентрација капитала. За разлику од других привредних предузећа, која су углавном покривала само једну до две фазе производног процеса, фабрике у Параћину развијале су се тако да покрију све активности у производном ланцу – од прикупљања, прераде сировина, до производње финалних производа. То им је омогућавало одређену стабилност и одрживи економски напредак. Врхунац привредног развоја Параћин ће доживети у периоду од 1920. до 1931. године. Привредна криза 1931. године имала је негативне утицаје на привреду, а првенствено новчане заводе. У њеном средишту налазила се пољопривреда. Велики пад цена житарица

и других пољопривредних производа довео је сељаштво у незавидан положај. Дуговања пољопривредника према трговини и банкама имала су ланчани ефекат и привреда је врло брзо постала инсолвентна. Највећи терет кризе претрпеле су параћинске банке, а неке од њих падају у стечај. Што се тиче привредних предузећа, поједине фабрике ће престати са радом, а неке ће након рата бити национализоване.

Стари Параћин, 1910.
Збирка разгледница,
Завичајни музеј Параћин

Мапа Параћина

ЛЕГЕНДА

- 1** Кућа Петра Ружића
- 2** Хотел Македонија
- 3** Зграда општине
- 4** Хотел Кандић
- 5** Кафана код Татар Богдана
- 6** Штампарија и књижара Косте Хаџи Видојковића
- 7** Трговачко занатлијска банка Боже Главичког
- 8** Зграда Параћинске задруге (касније хотел Круна)
- 9** Воденица
- 10** Бивши стан краља Милана
- 11** Српска фабрика стакла
- 12** Параћинска штедионица
- 13** Кафана Три шарана
- 14** Фабрика бомбона и ратлука БРАТЕН
- 15** Фабрика вунених тканина Влада Теокаровић & ком.
- 16** Женска занатска школа
- 17** Параћинска основна школа
- 18** Вила Предрага Николића
- 19** Фабрика цемента Поповац
- 20** Споменик „Победник“
- 21** Прва женска домаћинска школа (некада кућа Татар Богдана)
- 22** Соколски дом
- 23** Хотел Гранд
- 24** Црква Свете Тројице

Распоред објеката 1925–1931.

ПРИВРЕДНА ПРЕДУЗЕЋА У ПАРАЋИНУ 1834–1945.

- 1833/35. Татар Богданова воденица
- 1839. Воденица кнеза Милоша
- 1882. Фабрика сукна и чоје браће Минх
- 1887. Параћинска штедионица
- 1898. Свети Ђорђе Поповац – рудна поља и фабрика цемента Лазара Јовановића
- 1897. Параћинска задруга за помагање и штедњу
- 1903. Фабрика за конзервирање меса Августа Шанеја
- 1907. Српска фабрика стакла
- 1909. Фабрика за клање стоке и прераду меса „Српско-енглеско друштво Лимитед“
- 1911. Хидроцентрала фабрике стакла
- 1913. Радионица ратлука и бомбона „Братен“ браће Милојковић
- 1914. Француско-српска индустрија цемента Поповац
- 1920. Фабрика вунених тканина „Влада Теокаровић & комп.“
- 1923. Параћинска трговачко-занатлијска банка
- 1924. Посредничка банка а.д.
- 1926. Обласна банка а.д.
- 1928. Циглана Станковић Драгутина
- 1932. Циглана браће Маринковић и Стефановић
- 1933. Фабрика зејтина Душана Томића
- 1944. Вуновлачара Димчета Теокаровића

Параћинска привреда се сусрела са новим изазовима увођењем централно-административног планирања. Оно је трајало од 1946-1950. године. Овај период обележен је национализацијом индустрије, рударства, саобраћаја и банкарског сектора (1946), трговине и угоститељства (1948) и приватних зграда (1958). Трговцима којима је пресуђено да су сарађивали са окупатором имовина је конфискована. Сви привредни, трговински и угоститељски комплекси постали су државни, а централно-плански апарат (комунистичка партија и државни органи) управљају привредом. У циљу социјалистичког развоја друштва распоред привредних ресурса креира се планским одлукама централног апарата – Комисије за савезно планирање, а не у односу на специфичности територија. Савезна комисија за планирање формирана је 1946. године и означила је државно опредељење да се целокупни привредни живот одвија по плану, кроз државни и задружни сектор, а над приватним сектором да се успостави потпуна контрола.

Први петогодишњи план донет је 1946. године и он се спроводио административним путем кроз министарства и дирекције, које су директно управљале привредом. Овај систем показао се неефикасним, и са нараслим тензијама радника да преузму управе фабрика. Крајем 1949. стварају се пробни раднички савети као саветодавна тела у нешто више од 200 фабрика, једна од њих биће и Српска фабрика стакла.

Током 1951. године Влада доноси одлуку да укине министарства и дирекције, и уведе нови систем планирања, заснован на планирању основних пропорција инвестиција и акумулације у привреди. У прелазном периоду координациону улогу у извршавању плана преузимају банке. Процеси децентрализације привреде се одвијају и управљање предузећима препушта се радницима и друштвено-политичким заједницама. Тиме су предузећа стекла виши степен самосталности. У Параћину овај период протекао је у реконструкцији индустријских капацитета оштећених током рата, и модернизацији фабрика. У многима од њих, инвестиције ће бити стопиране услед резолуције Информбироа и блокаде уговора са земљама које су подржале Резолуцију. То успорава набавку машина и опреме потребних за реконструкцију фабрика из земаља које су историјски повезане са одређеним индустријама. Раст запослености у овом периоду углавном је резултат аутоматизације производног процеса, као и увођења вишег степена финализације неких производа.

Ново раздобље развоја параћинске привреде, обележено је трансформацијама које су биле у функцији успостављања самоуправног социјализма и трајало је до доношења другог закона о својинској трансформацији 1998. године. У првој фази овог периода започео је процес привредне интеграције – кроз пословне уговоре (специјализација производног програма), уговоре о техничкој сарадњи (заједничка набавка сировина),

пословна удружења (удруживање предузећа) или формирање здруженог предузећа (заједничко предузеће, са оперативном независношћу).¹⁵

ПРИВРЕДНА ПРЕДУЗЕЋА У ПАРАЋИНУ 1945–1951.

- 1946.** Српска фабрика стакла
- 1946.** Фабрика цемента Нови Поповац
- 1947.** Фабрика бомбона и ратлука
„Параћинка“ Параћин
- 1947.** Фабрика вунених тканина ИВТКТ
„Бранко Крсмановић“
- 1948.** Фабрика процесне опреме „Пролетер“

¹⁵ Хорват, Б. (1970) *Привредни систем и економска политика Југославије*, Београд: Институт економских наука, 40-41.

Радници парафинских фабрика, 1957.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Виши степен пословног удруживања представљале су радне организације, а њима су управљали раднички савети и месне друштвено-политичке заједнице. Тензије на релацији радника и друштвено-политичких заједница, услед технократског управљања, довешће до кризе самоуправљања по овом моделу. Критиковано је погрешно планирање, самовоља у расподели дохотка и недоследност у инвестиционим одлукама.¹⁶

16 Ibidem, 41.

Промене које ће уследити најављене су као виши облик самоуправљања. Створен је концепт удруженог рада, где не постоји титулар и власништво над средствима за производњу и расподелу прихода, већ се ове две функције остварују кроз удруживање рада – међусобни уговори који се потписују између различитих организација удруженог рада (ОУР-а). Параћинске фабрике претрпеће организационе и правне трансформације, неке успешније, друге са мање успеха. Јединствено тржиште Југославије, укљученост Југославије у међународне трговинске токове, општи развој земље и сл. – све су то фактори који су омогућавали одрживо пословање парафинских фабрика. Овај период биће и врхунац запошљавања у индустрији Параћина. Тако на пример крајем 80-их година удео запослених у параћинској индустрији износио је око 48% од укупног броја становништва и око 80% укупног броја запослених у Параћину.¹⁷ Међутим, раст запошљавања није увек био резултат повољних економских околности, већ и бирократизованог устројства привреде. Увођењем самоуправљања усложњава се организациона структура, предузећа се деле на радне јединице са по десетак запослених, а удруживање у сложене економске јединице захтева више радничких савета, комисија, одбора... па се велики део запошљавања остварује и у непроизводним функцијама предузећа (администрација, управа, финансије и сл.). Тако је самоуправно предузеће постајало сложено и неефикасно.

17 Без околних села.

ПРИВРЕДНА ПРЕДУЗЕЋА У ПАРАЋИНУ 1951–1995.

1951. „Будућност“
Радна организација Српска фабрика стакла
ИВТКТ „Бранко Крсмановић“
Фабрика бомбона, ратлука и жвакаћих гума
„Параћинка“ Параћин
Цементара Нови Поповац
1955. Радна организација издавачке делатности
„Вук Караџић“
1964. „Грза турист“ Параћин
1977. Фабрика адитива Параћин
1984. Предузеће за производњу обуће „Петрус“
1984. Производња конфекције САН Параћин
1985. „Нискоградња“
1985. „Никроопрема“
1989. Грађевинско предузеће „Градитељ“
1989. Фабрика процесне опреме „Пролетер“
1992. „Градинг“

Већ крајем осамдесетих јављају се назнаке процеса својинске трансформације. Усвојени закони о промету друштвеног капитала створиће услове за приватизацију и афирмацију радничког акционарства. У првој фази власничке трансформације, фабрике ће бити претворене у деоничарска друштва са стимулативним попустима за запослене при куповини деоница, касније ће постати акционарска друштва. Нека предузећа попут бомбонаре и цементаре ове трансформације ће успешно окончати. Друге, попут штофаре и стакларе, неће бити успешне у превазилажењу ових изазова и њихово пословање биће реорганизовано са знатно смањеним обимом производње. Упоредо, развија се и приватно предузетништво. Средином 90-их у структури народног дохотка Параћина највећи удео имају приватна (44%) и мешовита својина (33%), док највећи његов део ствара индустрија са учешћем од око 40%.¹⁸

18 Статистички завод (1996) *Општине у Србији*, Београд: Статистички завод Републике Србије.

Сточна вага, 1938. Фототека,
Завичајни музеј Параћин

Атанацко, Јордан и Коста Хаџивидојковић,
почетком 20. века.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Мануфактурна радња Михајла
Благојевића, средина 20-их година
20. века,
Фотографска грађа, Слободан Јелисавчић

Врапчанци истоварују паприку на периону Железничке станице,
око 1946. (с лева на десно, на камиону)
Дракче Милићевић, Тихомир Томић, Вукашин Милановић и Сава Томић.
Приватна збирка фотографија, Мирјана Милошевић

Сретен Михаиловић, кафеџија, власник
кафана Југославија, сликано око 1909.
Приватна збирка фотографија, Боровоје Михајловић

Покривање цркве, на слици:
Драгољуб Константиновић
(у средини), Антоније
Рајковић (лево).
Приватна збирка фотографија,
Радомир Обрадовић

Парафинци на прослави 1. маја, 1906.
Фототека, Завичајни музеј Парафин

Женска основна школа и
учитељица Богиња Стевовић,
Приватна збирка фотографија,
породица Микић

Плетарска радња „Земунац“.
Фотографска грађа, Слободан Јелисавчић

Сајција Божидар
Радјковић, фотографија
настала између два рата.
Фотографска грађа, Слободан
Јелисавчић

Историја привредног развоја Параћина показује неколико његових важних карактеристика. Прва од њих јесте развој привредних грана које се ослањају на ресурсе и енергенте који се налазе у непосредној близини Параћина.

Црница, рудно богатство, шуме у непосредној околини, вуна, шећерна репа, лапорац... Целокупан економски напредак повезан је са експлоатацијом природних ресурса, потпомогнут географским положајем и добром саобраћајном позицијом. Од Цариградског друма, преко железнице Београд–Ниш–Скопље, све до изградње ауто-пута Братство–јединство, саобраћајнице чине важан фактор развојних процеса у Параћину, интензивне мобилности робе и становништва и јачања културних и друштвених веза са другим деловима земље и света.

Друга карактеристика је завидан ниво предузетничког капитала који је акумулиран у предратном периоду. Он ће се развијати различитом динамиком и испољавати у различитим облицима – кроз велике инвестиционе пројекте, предузетничке идеје, визионарство руководиоца, препознавање тржишних прилика, иновативне пословне одлуке... Такав предузетнички капитал није стварао само успешна локална предузећа, већ је често имао и национални значај, као што је случај са фабриком сукна браће Минх и штофаром браће Теокаровић. Оне нису допринеле само индустријализацији Параћина и унапређењу квалитета живота у овој општини, него и националној привреди.

Трећа карактеристика привредног развоја Параћина је завидан ниво социјалног капитала акумулираног кроз рад ових фабрика. Параћинске фабрике су познате по концепту кадровске политике засноване на принципу „наслеђивања генерација“, који се показао углавном као успешан. Није редак случај да су у штофари, бомбонари, стаклари и цементари радили по три генерације из исте породице и проводиле цео радни век у њима. Тако се стварао другачији однос запослених према фабрикама и њиховој пословној филозофији, изазовима пословања, али и успесима. Запослени су их доживљавали као своју другу породицу. Та јака емотивна повезаност радника и фабрика биће и велики изазов приликом њихове власничке трансформације. Многи запослени остаће без посла у овим фабрикама, и колико ће то представљати економски губитак за њих, много је израженији осећај симболичког губитка „те њихове друге куће“.

Четврта карактеристика је изражен утицај страног капитала у индустријализацији Параћина. Привредни развој започео је улагањима странаца – браће Минх, а његов удео остао је до данас важан фактор економског развоја Параћина нпр. цементара, штофара и стаклара.

Пета карактеристика привредног развоја Параћина је да је он допринео побољшању положаја жена кроз њихово запошљавање. Почетком 20. века долази до већих тежња за укључивањем жена у радне процесе.

Ова потреба нарочито постоји након ратова када је услед страдања смањен број мушараца. Индустријализација у Параћину створила је нове прилике за жене да својим радом допринесу стабилности кућног буџета и да се осећају друштвено-корисним. Структура запослених у параћинским фабрикама показује нам јасну линију разграничења између „мушких“ и „женских“ фабрика. Тако је на пример, у Минховој фабрици сукна удео жена био око 80%, у бомбонари око 67%, штофари око 45% и стаклари 30%. Неке од поменутих фабрика имале су и своја обданишта, управо из разлога да олакшају женама радне обавезе. Женско предузетништво било је важно за целокупну привреду Параћина. То нам потврђују и подаци да је у Југославији 1921. године удео запослених жена био 24%,¹⁹ док је у Параћину тај удео био два и по пута виши, око 56%.

¹⁹ Димитријевић, С. (1961) *Привредни развитак Југославије 1918-1941*. Београд: Висока школа политичких наука, 6.

Развој текстилне индустрије

Обућарска радионица и радници 1926.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Развој текстилне индустрије у Параћину започиње крајем 19. века оснивањем прве повлашћене краљевске фабрике за производњу сукна, штофова, чохе, абе и предива. Њени оснивачи били су браћа Минх и Шумпетер.

Са циљем да се поспеши акумулација капитала у индустрији, подстакне индустријализација земље, убрза њен развој и отклоне последице неповољних трговинских уговора који су Србију ставили у извозну зависност, постојала је потреба да се ослонац потражи у страном капиталу и одређеним повластицама за индустријска предузећа. Институционални оквир за потпомагање развоја индустрије успостављен је 1873. године доношењем Закона о потпомагању индустријских предузећа, а његова примена заживела је неколико година касније. Повластице су се могле одобрити на максимално 15 година као искључиве повластице тј. монополи на одређену производњу. Подразумевале су ослобађање од увозних и извозних дажбина на до 10 година, као и уступање земљишта на коришћење до 30 година. Кнежевско одобрење повластице Бертолду Минху и Карлу Шумпетеру да подигну фабрику у Параћину донето је 1880. године. Оно се може се сматрати првом страном директном инвестицијом која је реализована у области индустрије на територији Србије. Почетак рада фабрике 1882. године представља почетак развоја индустрије са повлашћеним предузећима.²⁰

20 Ђунисављевић, Р. (1988) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 61.

Параћин је услед повољног географског положаја, постојеће сировинске базе и доступности енергената био привлачна локација за ову инвестицију. Поједини извори наводе да је за развој текстилне индустрије пресудно било развијено трговање вуном у Параћину и постојање више вунара у којима се откупљивала, испирала, сушила и даље продавала вуна, као и значајан сточни фонд оваца. „Вуна је стизала не само из Шумадије и централне Србије већ и из „горњих предела Кривовирског Тимока. У Параћину се вуна прала у реци Црници чија је вода „по искуству за прање вуне изврсна“ и даље извозила у Беч и Пешту“.²¹ Фабрика браће Минх у периоду свог постојања остаће запамћена по квалитетној чоји, ћебадима и комерцијалним штофовима које је производила. Услед пожара који се догодио 1904. фабрика је изгорела. Захваљујући њеном постојању акумулирани су предузетнички дух, знање и искуство у текстилној производњи. Постојање енергетских ресурса, а нарочито наставак трговине вуном, имали су важан утицај на даљи развој текстилне индустрије у Параћину и његово позиционирање (уз Лесковац) као индустријског центра за развој ове привредне гране. „Увод у своју индустријску будућност Параћин је учинио великом фабриком, која израђује не само сукно за одевање војске већ, прилагађујући се променљивоме курсу моде, и разнолико финије сукно за одевање осталог народа“.²²

21 Карић, В. (1887) *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 804.

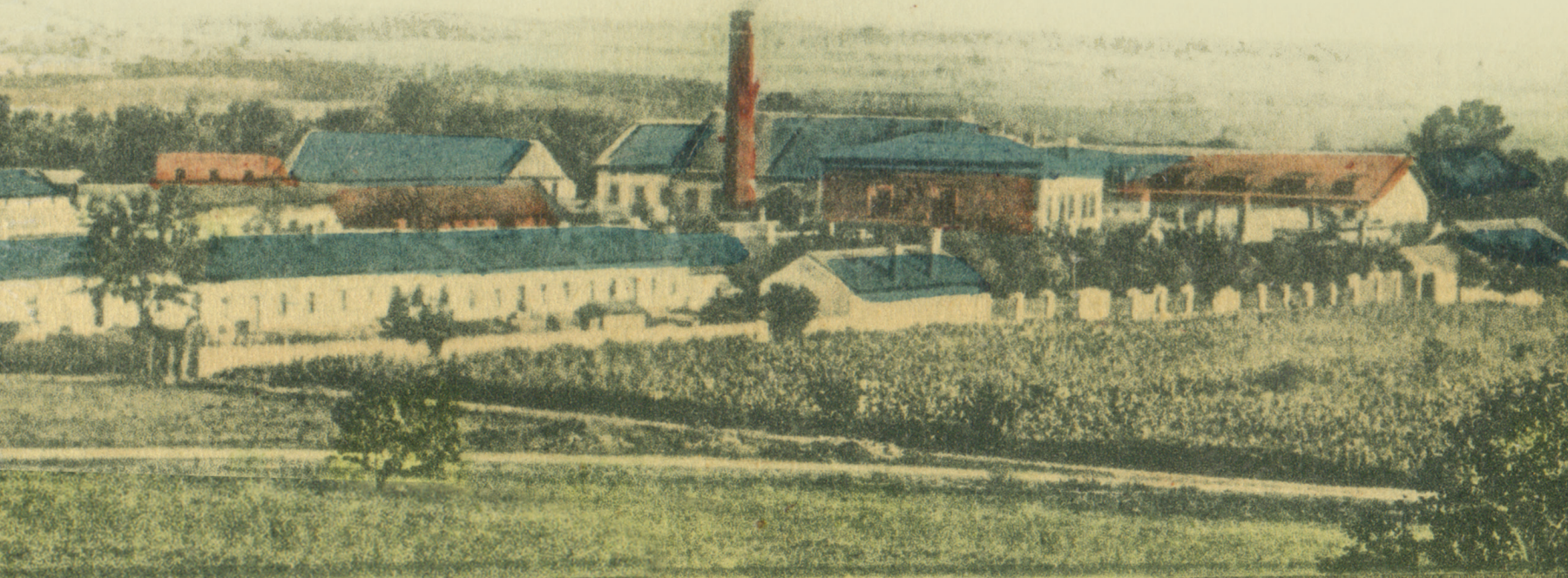
22 Карић, В. (1887) *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 804.

Ипак, развој текстилне индустрије имао је циклично кретање. Континуитет текстилне производње се одржавао различитим обимом, а све до појаве Теокаровићеве фабрике текстилна производња одвијала се у виду занатских мануфактура, малог обима производње и усмерена на локално и тржиште Поморавља. Предстојећи период ратова до стварања нове, веће државе није био повољан за развој модерне текстилне индустрије. Формирањем Краљевине Југославије и тржишне околности су се промениле и текстилна индустрија добија карактеристике перспективне привредне гране. За текстилним производима појављивала се растућа тражња на домаћем тржишту. Ове околности допринеле су да 1920. године браћа Теокаровићи оснују индустрију вунених тканина и штофа у Параћину. Фабрика је током свог постојања проширивала индустријске капацитете, унапређивала производњу и производни асортиман, али и животни стандард радника који су у њој налазили запослење. Уз основну пословну филозофију – „повећање обима производње, бољи квалитет, смањење цена и мотивисање радника за унапређење производње“, привредни резултати сврставали су је у једну од најразвијених фабрика тога времена, како у домаћим тако и у балканским оквирима. Квалитетна производња вунених тканина и нова технологија захтевале су и квалитетније сировине. Текстилна индустрија у Параћину се све више окретала увозу сировине највише из Енглеске и Аустралије, чиме су се изграђивале и спољнотрговинске везе са иностранством. Фабрика је неколико пута

доживљавала својинске трансформације, да би њена имовина била конфискована 1946. године, а по ступању Закона о национализацији прешла је у државну својину. Доношењем закона о управљању државним предузећима и радничком самоуправљању, штофара мења пословну филозофију. Од 1950. године трансформисана је у организацију удруженог рада која послује у друштвеној својини и под новим називом Индустрија вунених тканина, конфекције и трикотаже „Бранко Крсмановић“. Брзи технолошки напредак у текстилној индустрији, унапређење производње, повећана конкуренција, али и мењање потрошачких навика утицали су на многе промене у пословном процесу, али и производном асортиману. Штофара проширује свој производни асортиман од тканина и штофова за израду мушких и женских одела, тканине за униформе до линија за производњу тканина за тапазирање аутомобила и трикотажног предива за индустрију. Развој текстилне индустрије у Параћину убрзано се мења и бива све више изложен глобалној конкуренцији. Процеси приватизације друштвене својине крајем 90-их условиће нове својинске трансформације у штофари. Овим изазовима штофара није одолела, мењајући два власника, престала је са производњом 2009. године. Током 2012. године продата је турској компанији „Фишек интернационал“, са најавама да ће се производња у овој фабрици обновити и прилагодити савременим условима – производњи синтетичких влакана за извоз.

ПРВА КРАЉЕВСКА ПОВЛАШЋЕНА
ИНДУСТРИЈА ЧОХЕ, СУКНА, АБЕ,
ВУНЕНИХ ШТОФОВА И ПЛЕТИВА
БРАЋЕ МИНХ

Минхова фабрика, изглед око 1901.
Збирка разгледница, Архив Србије

Бертолд Минх и Јозеф Шумпетер, индустријалци из Моравске, године 1879. упутили су високом кнежевско-српском Министарству финансија молбу за оснивање фабрике чохе. Обилазећи различита места где би могли подићи фабрику, одлучују се за Параћин. На идеју браће Минх (Бертолда и Самуила) и браће Шумпетер (Јозефа и Карла) да фабрику подигну у Параћину утицали су повољни фактори који су овде постојали – постојање сировинске базе, традиција трговања вуном, постојање енергената (воде и близина рудника) и добра географска позиција. У тадашње време на одлуку о подизању фабрика претежно је утицала чињеница да се одређене сировине не морају транспортовати и да постоје енергетски ресурси. Транспортни трошкови представљали су важну ставку у цени финалног производа, јер су услед неразвијености транспорта индустријске робе ове услуге биле скупе. Док су у погледу енергената највећу важност имали доступност и близина водних, рудних и дрвних ресурса. Уз молбу за подизањем фабрике, ови индустријалци су тражили и повластице по основу Закона о потпомагању индустријских предузећа из 1873. Сматрали су да су повластице важне како би нова фабрика одолела конкуренцији и успела да развије квалитетну производњу. Шумпетеру и Минху одобрена је 1880. године искључива повластица за подизање Прве српске повлашћене фабрике вунених израда Минха и Шумпетера. Она је обухватала искључиву производњу вунених тканина на 10 година на територији Србије, увоз

сировина без царине и извоз без дажбина у року од 10 година, експлоатацију дрвне грађе и уступање државне воденице у Параћину са земљиштем. Како би се заштитили интереси Србије, један од повластичара морао је да прими српско држављанство. То је учинио Бертолд Минх. Поред ових повластица држава се обавезала да од њих откупљује сву чоху потребну за војску и да је плаћа 10% више од најниже цене добијене од других понуђача.²³

Како би се обезбедио развој привреде Србије, повластица је са собом носила и обавезе. Нова фабрика је морала да купује домаће сировине у што већој мери, ограничено је било изношење капитала из земље, постојала је обавеза ангажовања домаће радне снаге. Размишљало се и о заштити постојећих текстилних радионица у Србији. Тако је, на пример, повластицом било предвиђено да се Минхови и Шумпетер договоре са Стојаном Протићем (оснивачем прве текстилне радионице у Ужицу) о заједничкој производњи ћебади. Споразумом који су постигли планирано је да производња ћебади буде пренета у Параћин. Како је радионица у међувремену престала да производи ћебад, она је касније постала добављач вуне из ужичког краја за фабрику Минхових.²⁴

Предузеће је почело са радом 1882. и расло је брзо, тако да је 1889. године већ радило на водени, парни и

23 Карић, В. (1887) *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 434.

24 Досије фабрике браће Минх у Параћину, Архив Србије, Министарство народне привреде, PF 41/7, 1906.

Господину Министру Финансије

Према Вашем јавном повластицу на фаб-
рику браће „Минха“, коју смо у Назом
Минховој Високањској 16. Априла 1882. год.
добили, Вашим нам је најугловније за
мошћити Господину Министру да изведе
што пре, одредити једну стручну ком-
исију, која ће сфабричну фабрику прегле-
дати, како би могли у тој и рад одвести
итд.

Са поштом поштом

Фебруара 1882. год.

Београду

Минх и Шумпетер

Писмо Минха и Шумпетера Министру народне привреде
поводом слања комисију за преглед фабрике, 3. фебруар 1882.
Фонд Министарства народне привреде, Архив Србије

електрични погон са 58 разбоја.²⁵ Доста извора сведочи о величини ове фабрике, да је реч о једној од највећих фабрика на територији целе земље која је располагала са 1/3 укупног капитала свих фабрика у Србији и око 40% радника који су тада радили у индустријским предузећима.²⁶ Велики број запослених у фабрици чиниле су жене, око 60%, и висок удео жена, нарочито ткаља, обележиће развој ове фабрике.

У колективном сећању остаће запамћен дан отварања фабрике који је одржан свечано уз присуство представника Народне скупштине Уроша Кнежевића и Арсе Дреновца и 2000 званица.²⁷ Браћа Минхови уживали су политичку и подршку највиђенијих људи у Србији, као што су Ранко Тајсић и Никола Пашић. Тако на пример, 46 посланика 1881. године упутили су допис Народној скупштини да што више набавља вунених тканина за војску из фабрике, да се све ствари које требају држави набављају у нашој земљи...²⁸

Напредовање фабрике је делимично потресло разортачење које наступа 1887. године условљено смрћу

25 Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ, 382.

26 Видети: Ђунисављевић, Р. (1988) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

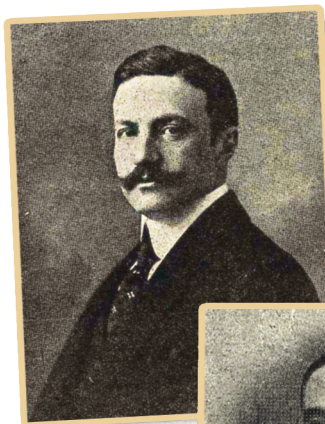
27 Ђунисављевић, Р. (1988) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 170.

28 Перуничкић, В. (1975) *Град Параћин 1815–1915*, Параћин: Општинска заједница културе, 38.

Јозефа Шумпетера, брата Карла Шумпетера, који одлучује да се повуче из ове индустрије. Ипак, фабрика наставља са радом.

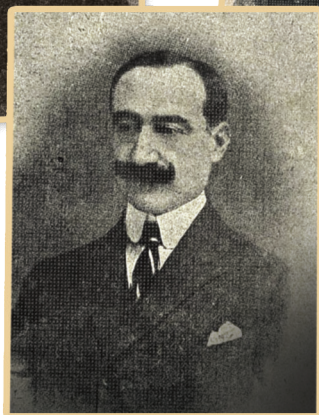
Меморандум Фабрике вунених израда Минха и Шумпетера, 1882.
Фонд Министарства народне привреде, Архив Србије

Адолф Минх,
индустријалац

Самуило Минх,
индустријалац

Јулијус Минх, индустријалац, председник општине Параћин 1918.
Фототека, Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар

Корисници повластице постају Минхови – Бертолд, Јулијус и Адолф, и настављају пословање као Прва краљевска повлашћена индустрија чохе, сукна, абе, вунених штофова и плетива браће Минх. Током свих година производње један од главних проблема био је квалитет домаће вуне. Како би смањили увозну зависност за сировинама и

проширили производни асортиман, браћа Минх започињу поклањање јагњади нових раса локалним произвођачима не би ли на тај начин повећали квалитет домаће вуне и њено коришћење у производњи. Забележени су и њихови покушаји да утичу на политику унапређења сточног фонда у Србији, кроз сугерисање Министарству народне привреде да помогне сељацима у расплођавању и чувању бољих сорти оваца.²⁹ Сматрали су да би користи биле вишеструке, не само за развој текстилне већ и прехранбене индустрије, где би се могло прерађивати месо.

Многи историчари сведоче да је фабрика изузетно пословала, као и да су њени производи били цењени.³⁰ Један део производног асортимана испоручиван је војсци. Извештај комисије за контролу повластице из 1891. године сведочи о ширењу фабрике, не само у погледу нових пословних објеката већ и машина, и сврстава је у ред бољих у Средњој Европи, уз примену најновијих технологија и знања у овој индустрији.³¹

29 Досије фабрике браће Минх у Параћину, Архив Србије, Министарство народне привреде, ПФ 41/7, 1906.

30 Видети: Обрадовић, М. (1975) *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Светозарево: Историјски архив Светозарево; Ђунисављевић, Р. (1988) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Београдски издавачко-графички завод; Димитријевић, С. (1952) *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд: Друштво економиста Србије.

31 Извештај комисије за контролу повластице (27. април 1891), Министарство народне привреде, ПФ 41, 1906, Архив Србије.

Прва српска Повлашћена

Фабрика Вунених Израда

МИНХА и ШУМПЕТЕРА у ПАРАЋИНУ.

Erste priv. serbische Wollwaaren-Fabrik, PARACIN.

Фабрика је била годишњег капацитета око 400.000 кг вуне и 250.000 кг војничке тканине, са производним процесом који је у целости био заокружен. То јој је пружало конкурентску предност и смањивање трансакционих трошкова у различитим фазама производње, јер су се све оне (од прераде, обраде и коришћења вуне до крајњег производа) одвијале у фабрици. Мађарска вуна се мешала са 50% домаће за израду финијих чоја, а за ћебад и јефтине штофове употребљавала се само вуна домаћег порекла.³² „Вечерње новости“ из 1893. године пишу да је краљ Александар наручио огртач и пар одела од тканина из Минхове фабрике у Параћину, поручујући да светли пример краља треба да следе и други грађани набављајући себи одела од домаћих тканина.³³ Нарочито су хваљени

сива и плава чоја, ћебад и комерцијални штофови.³⁴

Међутим, већ од 1895. године долази до благе стагнације у развоју фабрике. Услед истека повластице појављује се конкуренција, са њом се смањује доступност сировина, а настају и веће обавезе према држави. Приметни су и случајеви где запослени преузимају знања и технологије из фабрике и оснивају своја предузећа. Тако на пример, Евгеније Михел, технички директор штофаре браће Минх, оснива 1897. године повлашћену фабрику чоје „Евгенија Михела и комп.“³⁵ примењујући знања и искуство које је стекао водећи Минхову фабрику, али и користећи контакте које је у њој успоставио.

32 Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ, 383.

33 Алексић, В. (2010) *Београдски странци: прича о космополитизму и енергији града која траје*, Београд: Туристичка организација Србије, 70.

34 Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ, 382.

35 Јоксимовић, Ч. (1930) *Српски Манчестер – Лесковац у 1930. години*, Лесковац: Штампарско-уметнички завод „Покрет“, 49.

До успоравања развоја производње долази и услед улагања капитала једног од оснивача – Самуила Минха у области рударства. Он ће постати оснивач рудника на Ртњу, а потом отвара и руднике Свети Стефан код Алексинца и Моравац код Ћићевца.

Значајне промене у раду фабрике наступиће и доношењем новог закона о помагању индустрије 1989. године. Њиме се укидају монополске повластице за одређену производњу, а примат даје повећању повластица на сировине и енергенте, као и кроз стимулативнију пореску политику. Сама политика одобравања повластица се овим законом мења. Већи значај се даје индустријским делатностима које нису развијене у Србији, и чијим оснивањем се могу постићи бољи резултати на пољу привредног развоја. Међутим, насупрот овоме, појединачни захтеви индустријалаца за проширивањем повластице не јењавају. Ови захтеви неће имати више утицаја само на фабриканте – подносиоце захтева, већ ће обликовати и индустријску политику Краљевине Србије. Тако на пример, Краљевски привредни савет 1903. године, на захтев браће Минх да се ослободе одређених увозних дажбина на вештачку вуну за производњу гајтана и ужади, даје предлог да се прошири програм повластица и одобре олакшице, не само њима него и осталим произвођачима, уз услов да се извози прерађевина од ове сировине.³⁶

Фабрика браће Минх је радила до 1904. године, када је изгорела у пожару. Неоштећене машине и сировине

36 Досије фабрике браће Минх, Министарство народне привреде, ПФ 41/7, 1906, Архив Србије.

послужиле су за оснивање лесковачке фабрике гајтана и предива „Јосиф Јовановић и комп.“ у Лесковцу. Њу су основали надзорник гајтанског одејења параћинске фабрике Јосиф Јовановић, мајстор предива Густав Хубач, и књиговођа Јоца Станковић.³⁷ Плац на коме се налазила фабрика продат је групи београдских трговаца и на њему је касније подигнута Српска фабрика стакла. Породична кућа браће Минх у свом дугом веку постојања служила је за разне потребе. Током балканских ратова била је претворена у стационар и болницу за лечење рањених војника, после II светског рата служиће као дечије обданиште, потом интернат стакларске школе. Напослетку, биће претворена управну зграду фабрике стакла, чему и данас служи.

Приликом рушења старих зграда дораде у Минховој фабрици пронађен је у фабрици лист хартије на чешком језику, прилепљен на циглу. Претпоставља се да је то био обичај приликом зидања да се оставља одговарајућа порука будућим поколењима.³⁸ Браћа Минх овом инвестицијом не завршавају своју пословну каријеру на територији Параћина. Капитал стечен разним привредним активностима улагаће и даље на простору Поморавља. Они ће постати акционари Српске фабрике стакла у Параћину,³⁹ параћинских

37 Ракић, З. (2018) *Однос традиције и модернизације у областима прикљученим Србији после Берлинског конгреса: Лесковац (1878–1941)*, Београд: Факултет политичких наука (докторска дисертација), 342.

38 Ђорђевић, М. ур. (1996) *90 година Српске фабрике стакла: 1907–1997. 150 година стакларства у Србији*, Параћин: Српска фабрика стакла.

39 Списак акционара Српске фабрике стакла, Министарство индустрије и трговине, Досије Српска фабрика стакла Параћин, Архив Југославије.

штедионица и банака,⁴⁰ оснивачи фабрике шећера у Ћуприји, акционари и чланови управног одбора Јагодинске пиваре, упамћени као добротвори који су редовно донирали за потребе различитих друштава и сиротишта.⁴¹

ПРВА КРАЉ.-СРПСКА ЦОВЛАШТЕНА

ФАБРИКА ВУНЕНИХ ИЗРАДА

БРАЋЕ МИНХА у ПАРАЋИНУ.

agl. priv. serbische Wollwaaren-Fabrik BRÜDER MÜNCH, PARACIN.

Параћин den 11. Septembra 1890
Paracin

Господину Министру нар. Привреде.

⁴⁰ Списак акционара Параћинске штедионице 1899, Министарство народне привреде, Досије Параћинска штедионица, Архив Србије.

⁴¹ Алексић, В. (2010) Београдски странци: прича о космополитизму и енергији града која траје, Београд: Туристичка организација Србије, 70-71.

У вези наше раније молбе гасит нам је Госпо.
Министру до знања ставити да сто у овој години

ХРОНОЛОГИЈА КЉУЧНИХ ДОГАЂАЈА

- 1880. Одобрена повластица Минху и Шумпетеру за отварање фарбике сукна, предива и тканине.
- 1881. Договор о заједничкој производњи ћебади са Стојаном Протићем власником ткачке радионице из Ужица.
- 1882. Фабрика свечано отворена и почела са радом.
- 1887. Разортачење Шумпетера и Минхових; повластица прелази на браћу Минх.
- 1888. Фабрика послује под именом Прва краљевска повлашћена индустрија чохе, сукна, абе, вунених штофова и плетива браће Минх.
- 1889. Поклањање јагњади нових раса локалним произвођачима како би се унапредила производња вуне за текстилну индустрију.
- 1891. Развој фабрике и заокруживање производног процеса прераде вуне и производње вунених тканина.
- 1893. Производња гајтана и ужади добија на значају у производном асортиману фабрике.
- 1895–1900. Стагнација у раду фабрике услед истека повластице и појаве конкуренције.
- 1903. Производни асортиман се проширује на производњу гајтана и ужади од вештачке вуне.
- 1904. Фабрику захвата пожар и бивају уништени њени индустријски капацитети.

ИНДУСТРИЈА ВУНЕНИХ ТКАНИНА
„ВЛАДА ТЕОКАРОВИЋ И КОМП.“,
ПАРАЋИН

НА ОВОМ МЕСТУ ГОДИНЕ 1884
ОСНОВАНА ЈЕ ФАБРИКА
ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ
ЛЕСКОВАЧКОГ БАЗЕНА

Комплекс воденице и гајтанаре у селу Стојковце чији је један од власника
био Димитрије Мита Теокраовић.
Фототека, Републички завод за заштиту споменика културе Београд

Од престанка рада фабрике браће Минх, текстилна производња у Параћину имала је различити обим. Њен континуитет претежно су одржавале занатске мануфактуре малог обима производње и усмерене на локално и тржиште Поморавља. Економске околности које настају почетком 20. века у Краљевини Југославији помогле су текстилној индустрији да уђе у узлазну фазу развоја. Томе су допринеле високе дажбине на увоз текстилних израда, које су повећавале цену увозних производа. Према броју основаних предузећа од 1919. до 1938. ова индустрија се налазила у врху привреде, а број текстилних предузећа основан у том периоду чинио је 76% од укупног броја текстилних предузећа која су тада постојала у земљи. За текстилним производима расла је тражња на домаћем тржишту услед развоја нових потрошачких навика и културе одевања. Ове околности допринеле су да 1920. године браћа Теокаровићи оснују индустрију вунених тканина и штофа у Параћину под називом „Фабрика вунених тканина Влада Теокаровић и комп.“. Интересантно је да реч компанија у називу овог предузећа није означавала заједницу улагача капитала, него породичну заједницу и њено јединство.⁴²

Теокаровићи су имали породичну традицију у овој делатности. Развој вунене индустрије у Србији везује се за њиховог оца Димитра Миту Теокаровића, који је први развио идеју за производњу вуненог гајтана који се до тада

42 Исповест Драгана Јевтића, 27.1.2001, Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

набављао из Бугарске.⁴³ Он је у селу Стојковце у близини Лесковца 1885. године са групом лесковачких трговаца (Антоније Поповић, Глигорије Јовановић и Прока Митић), направио фабрику гајтана⁴⁴, да би касније, заједно са другим индустријалцима, изградио малу фабрику вунене тканине у Лесковцу у којој ће бити ортак до 1920.

Током окупације у Првом светском рату фабрику пљачкају Бугари, а по ослобођењу Мита Теокаровић наплаћује ратну одштету на име штете коју је претрпео као суоснивач ове фабрике. Капитал који је на овај начин прикупио послужио је његовим синовима за оснивање фабрике у Параћину. Други део капитала за изградњу фабрике обезбеђен је позајмицом коју је Влади Теокаровићу дао француски барон Шенхолц, у износу од 600.000 швајцарских франака.⁴⁵ Предузеће је протоколисано 1920. године и то се сматра даном његовог оснивања. Његови оснивачи били су браћа Влада, Славко и Лазар Теокаровић, а 1928. године као оснивач придружиће им се и њихов сестрић Предраг Николић. Он ће женидбом са ћерком власника фабрике у Бретфорду у мираз добити камаргин предioniцу која ће бити инсталирана у фабричком комплексу.

Сви они школовали су се у иностранству. Влада Теокаровић у Француској и Швајцарској, Лаза и Славко у Енглеској,⁴⁶

43 Тајковић, Д. (1967) „О почецима лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник* 7, 167.

44 Комплекс воденице и гајтанаре је утврђен за непокретно културно добро 1990. године, одлуком Скупштине Општине Лесковац 06-40/90-01.

45 Исповест Драгана Јевтића, Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

46 Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник*, XLV, 273–293.

Предраг у Француској и Енглеској, где су стекли различита знања о инжењерству, технологији и раду текстилне индустрије.

Влада Теокаровић је још 1919. године кренуо у потрагу за местом где би могао да подигне текстилну фабрику. Наилазећи на предности које Параћин има за развој текстилне индустрије, одлучио је да купи парцелу на којој су се налазили објекти Фабрике за клање стоке и прераду мяса Енглеско-српског трговачког друштва *Limited*, и ту подигне индустријски комплекс. Поједина сведочанства говоре да га је на ову пословну одлуку наговорио Влада Јевтић, трговац из Обрежа, који му је помогао да купи земљиште и започне рад на изградњи фабрике, а који ће му бити десна рука дужи низ година.⁴⁷

Фабрички комплекс саграђен је по фазама. Прво су адаптирани објекти кланице и прилагођени производњи, затим је саграђена нова фабричка зграда, а потом су дограђивани нови индустријски објекти у складу са планом прераде и производње вунених тканина. Поједини објекти грађени су како би се подигао стандард радника, као што је на пример штофарска колонија у којој је бесплатно живело око 300 радника. У индустријском комплексу изграђене су и три виле за осниваче фабрике – Владу, Лазара и Славка Теокаровића.

Предраг Николић своју вилу направио је у граду, то је објекат у коме је данас смештен Културни центар Параћина. За изградњу ове виле интересантна је прича

47 Јевтић, Д. (1998) *Старе приче*, Варварин: Дом културе „Херој Мирко Томић“

како је она замишљена и изграђена. Предраг Николић се стално усавршавао у другим земљама, и на једном од својих путовања за Јоркшир упознао је ћерку власника фабрике у Бретфорду – Едит Сињор. Како би оповргао сумњу будућег таста о српској средини и паланачкој култури у којој ће његова ћерка доћи, у Параћину је изградио једну од најлепших кућа, по западноевропским стандардима и мерилима становања.⁴⁸

Вила Предрага Николића
Збирка фотографија,
Завичајни музеј Параћин

Фабрика је почела са радом са око 300 радника, да би крајем 30-их достигла око 1200 запослених. Запослену радну снагу у прво време чинили су Параћинци и становници околних села, док су техничари и инжењери били странци (Немци и Чеси). У то време Србија није

48 Митровић, Г. (1997) „Параћинска палата у улици Бранка Крсмановића 45“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 21, 173

Индустрија вунених тканина „Влада Теокаровић и комп.“ Параћин, 1934.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

располагала квалитетним и образованим инжењерима за текстилну привреду, већ су то углавном биле земље из којих се увозила технологија и машине за ову индустрију – Немачка, Чешка и Енглеска. Према подацима за 1927. фабрика је имала 15.000 вретена, 200 ткачких разбоја и запошљавала је 800 радника,⁴⁹ а према обиму, квалитету производње и машинама, многи историчари сврставају је у ред најмодернијих фабрика за то време.⁵⁰ Управо фотографије и изглед фабрике из тога периода говоре о њеној монументалности и величини, али и о планираном позиционирању зграда чиме је добијена складности урбаног простора и повезаност фабричких зграда, пословних објеката, зелених површина, колоније, економских зграда и приватних вила оснивача. Пројекат за фабрички комплекс урађен је 1921. године у Бечу и израдила га је фирма *Kettling & Braun*.⁵¹

Како би прибавили додатни капитал за проширење и даљу модернизацију фабрике, Теокаровићи су покушали да своју компанију претворе у акционарско друштво 1923. године. Међутим, од те идеје су одустали, јер се на позив за откуп акција пријавио мали број акционара. Стога ће финансијски капитал за развој овог индустријског комплекса углавном бити обезбеђен из средстава

49 Димитријевић, С. (1983) *Историја Лесковца и околине* (1918–1928), Лесковац: Народни музеј, 212.

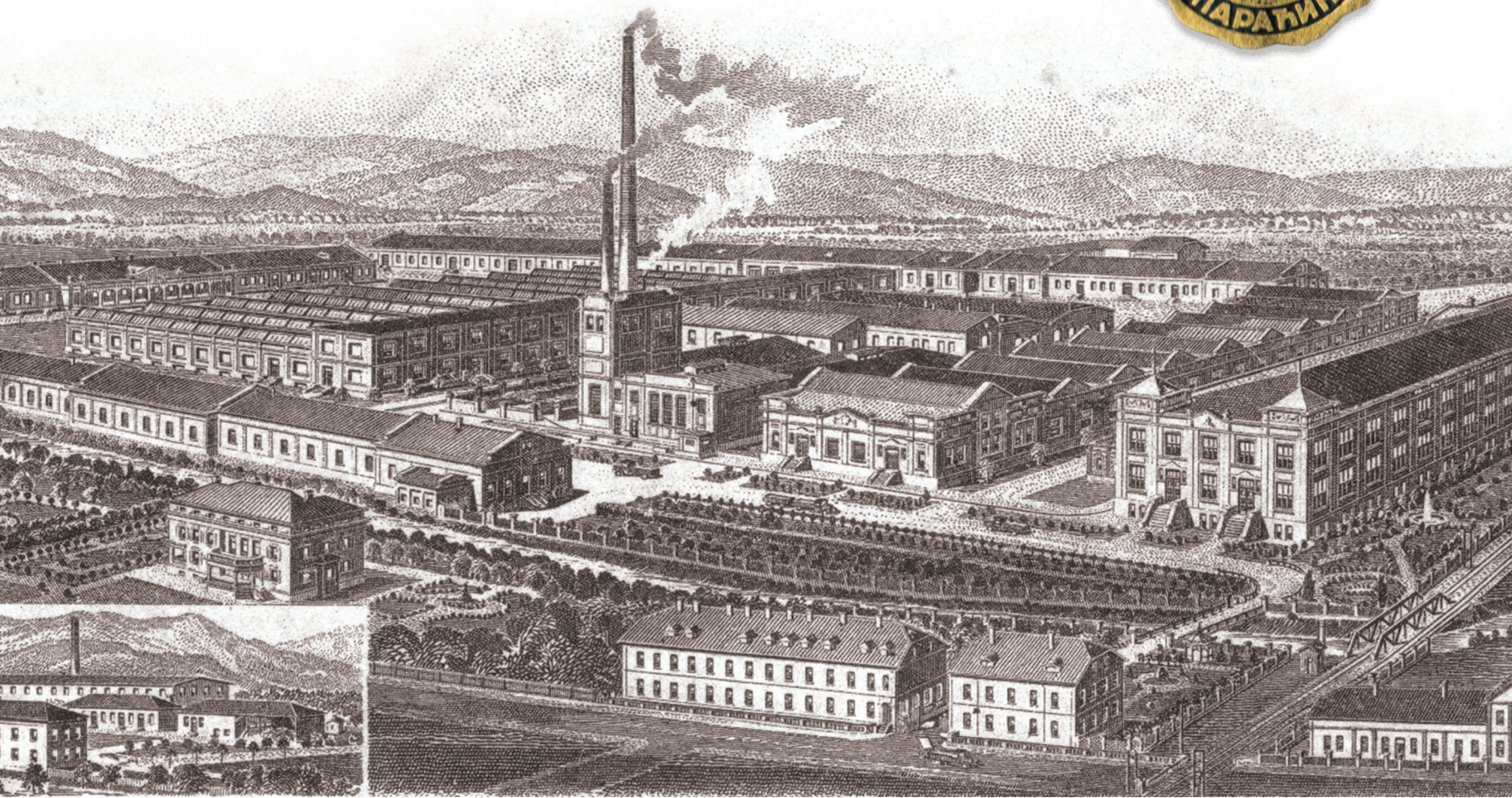
50 Обрадовић, М. (1975) *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Светозарево: Историјски архив Светозарево; Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија – Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије”, *Лесковачки зборник*, XLV, 273–293.

51 Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.” (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

фабрике и личним капиталом њених оснивача, а касније и банака (Народне банке у Београду, Београдске задруге и Прве хрватске штедионице). Доградња, проширивање индустријског комплекса и његова модернизација одвијају се врло интензивно до 1930. године. Иза ове идеје креирања импозантног текстилног комплекса стајала је породична жеља за стварањем индустрије по угледу на западне земље. Оваква филозофија читава се и кроз пословну политику Теокаровића. Њу ће обележити стално праћење најновијих трендова у индустрији штофа западних земаља, унапређење квалитета и дизајна штофова по угледу на светске центре текстилне индустрије. У процесу остваривања своје пословне идеје, Теокаровићима је на руку ишла и ситуација у текстилној индустрији. То је била једна од грана индустрија зависна од увоза, а држава је водила протекционистичку политику како би заштитила домаће фабриканте. Главни инструмент у томе биле су високе царине на увоз производа текстилне индустрије. Тако су створени услови за велику разлику у цени домаћих и страних штофова. С друге стране, мењале су се куповне навике и култура одевања и становништво је показивало све већу потражњу за квалитетним вуненим тканинама. Током 1930. године, када фабрика има већ значајно учешће на тржишту, у Србији се и даље купује доста штофова из увоза од вештачке и некавалитетне вуне. У односу на квалитет Теокаровићевог штофа, увозни штофови су се брзо гужвали, нису били постојани у боји, задржавали су влагу и нису били трајни.⁵²

52 Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.” (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

Цртеж штофаре на меморандуму фабрике.
Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921-1942),
Завичајни музеј Параћин

Раднице ушнераја, 1931–1932.

Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин

Селфактор, око 1921.

Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин

Фабрика Теокаровић унапредила је производњу до те мере да је штофове израђивала од увозне вуне из Аустралије и Енглеске од које су се правили енглески штофови. Производња се одвијала на истим машинама и у истим атмосферским условима, тако да нису заостајали за енглеским квалитетом. По цени, ови штофови, били су за од 30% до 100% јефтинији од увозних, јер нису били оптерећени увозним дажбинама и царинама.⁵³ Посебна пажња посвећивала се постојаности штофова при прању и на сунцу, њиховој боји, али и дезенима. Да би у производном асортиману увек имали најмодерније дезене штофова, фабрика је слала своје модне дизајнере и креаторе дезена у најзначајније европске центре.⁵⁴

Индустрија је у потпуности применила енглеску фабрикацију и енглеске методе производње и полако је развијала капацитете да покрије све фазе производње. На територији Југославије, Текаровићева фабрика располагала је са око 30% инсталираних капацитета за производњу предива и 15% капацитета за његову прераду. Број вретена по разбоју износио је 70, што говори о натпросечној заокруженост производног процеса у Теокаровићевој фабрици у односу на просек Југославије (36 вретена на 1 разбој).⁵⁵

⁵³ Теокаровићев текстилни град у Параћину, Јутарњи лист 14.12.1938. стр. 73; Извештај Индустрија вунених тканина „Владе Теокаровића и комп.“ Параћин, Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

⁵⁴ Извештај Индустрије вунених тканина Владе Теокаровића и комп., Параћин, Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942), Завичајни музеј Параћин.

⁵⁵ Видети више: Влашкалић, М., Зековић, В. (1975) *Економика Југославије*, Београд: Привредни преглед, 32.

Изразита диспропорција капацитета за производњу предива и његову прераду, која је била карактеристична за текстилну индустрију Југославије, није важила и за парафинску штофару, која је испуњавала западноевропске стандарде.

Тенденције западних индустријалаца пратиле су се и у промоцији и маркетингу штофова. Велики број продајних огласа у којима се истиче квалитет и повољна цена Теокаровићевих штофова доминантни су у дневним и недељним новинама тог периода. Корак даље у маркетингу фирме представљаће два корпоративна филма која су снимљена о штофари и њеној производњи, као и интензивно учешће на привредним сајмовима у иностранству.

Велика зависност од енергената натерала је Теокаровиће да се заинтересују и за истраживање рудних ресурса. Постојала је идеја да се покрене рудник који би снабдевао фабрику енергентима, али до реализације те идеје није дошло, услед потребе за великим капиталом који је овакав подухват захтевао.⁵⁶

⁵⁶ Одобрење за искључиво право истраживања руда и копова, 6. новембар 1923, Фонд „Индустрија Владе Теокаровића и комп.“, Завичајни музеј Параћин.

Фонд фабрике —
„Влада Теокаровић
и комп.“ (1921-1942),
Завичајни музеј Параћин

Фабрика је у периоду свог пословања до конфискације имала различите успоне и падове. Период 1930–1933. обележен је економском кризом у земљи, и фабрика вунених тканина смањује производњу, али без већих последица. Власничка трансформација наступа у периоду 1933–1935. године када фабрику напуштају Лазар Теокаровић и Предраг Николић. Лазар Теокаровић оснива сопствену фабрику у Вучју. Свој инвестициони подухват започиње градњом радионице за прање и бојење вуне, и овај посао обавља услужно до 1935. године за своју браћу у Параћину. Након тога, 1936. године гради нове објекте и заокружује производни процес – од прања до дораде тканина.⁵⁷

Заштитни знак фабрике на меморандуму из јуна 1938. Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921-1942), Завичајни музеј Параћин

Фабрика мења име 1938. године у Индустрија вунених тканина „Влада Теокаровић и брат“, а њоме настављају да управљају Влада и Славко. Они успевају да до 1938. године развију све фазе производње – прање, бојење вуне, предење, ткање, прање штофова, ваљање, шишање,

57 Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија – Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник*, XLV, 281.

пеглање и декатирање и пресовање штофова. Ткање се обављало машински, а машине су се углавном набављале из Енглеске, Немачке, Чешке. У истом периоду формирани су капацитети за производњу тканине од вуненог влаченог предива.

Производња се обављала у две линије – једна линија за изаду финих кангарних штофова, друга је служила за израду предива од сукане вуне. Производни програм проширен је пред II светски рат производњом ћебади, предива за трикотажу, берете и тканине за мушка одела и женске хаљине.⁵⁸

Произведена роба се у целости продавала на домаћем тржишту приватном (разним трговинама) и државном сектору (војсци и другим државним институцијама). Штофови су се продавали као финални производ, а предиво као репроматеријал за друге фабрике у земљи.

Међу највећим потрошачима из државног сектора налазило се Министарство војске, које је било главни купац штофова за војне униформе и ћебади за војску, потом државне институције у којима су се запослени одевали у униформе.⁵⁹ Продаја државном сектору није омогућавала велику зараду, али је обезбеђивала сигурност рада фабрике, што је умногоме допринело да индустрија Теокаровић током економске кризе 1930–1933, уз смањење производње, преброди брзо овај неповољни коњуктурни период.

58 Група аутора (1983) *ИВТКТ Бранко Крсмановић 1920–1980*, Параћин: ИВТКТ Бранко Крсмановић, 65.

59 Обрадовић, М. (1975) *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Светозарево: Историјски архив Светозарево, 71.

Продаја се обављала директно, преко фабричких продавница које су биле отворене у свим већим центрима, њих 17 у Србији, у којима су се нудили штофови по фабричким ценама. У осталим деловима Југославије, продајна стоваришта постојала су само у већим градовима. Један део продаје одвијао се и у фабрици преко референата у комерцијали.

У склопу фабрике Теокаровићи су изградили различите објекте који су служили радницима за унапређење њиховог стандарда. Фабричка кантина омогућавала је радницима да добијају животне намирнице по најнижим ценама, док су се у биоскопској дворани приказивали поучни филмови о текстилној индустрији.⁶⁰ За рекреацију служиле су зелене површине у кругу фабике, као и тениски терен у дворишту. Сале су се користиле и за позоришне представе и друга културна дешавања за раднике. Радници су имали могућност да штофове набављају са попустом и на кредит, а за долазак на посао Теокаровићи су својим радницима купили бицикле.

Сваки брат био је задужен за одређену област рада фабрике. Лаза Теокаровић старао се о машинама и индустријских постројењима. Славко Теокаровић је најбоље познавао и пратио технологију прераде вуне и производње штофова, док је Влада Теокаровић био веома активан у друштвено-економском представљању фабрике. У колективном сећању на те дане његов лик је нешто са чиме су се идентификовали напредак и пословни резултати фабрике.

⁶⁰ Теокаровићев текстилни град у Параћину, Јутарњи лист 14.12.1938, 73.

Оглас у часопису „Време“, април 1931.
Дигитална библиотека,
Универзитетска библиотека
„Светозар Марковић“ Београд

СТОВАРИШТА: БЕОГРАД, Кнез Михајлова 28 и Краља Милана 40, ЗАГРЕБ, Јуришићева 8, НОВИ САД, Трг Ослобођења 3, ПАНЧЕВО, Краља Петра 1, ПАРАЋИН, Краља Петра 2, БУПРИЈА, Краља Петра 9, ЛЕСКОВАЦ, Краља Петра 136, НИШ, Обреновићева 56, КРУШЕВАЦ, Кнез Михајлова, КРАГУЈЕВАЦ, Краља Александра 13, ПОЖАРЕВАЦ, Краљев Трг, ЈАГОДИНА, Горња Главна ул. ЗАЈЕЧАР, Пашинева 51, 866 СКОПЈЕ, Вардарска 3. 2—2

Службенице Фабрике штофова „Влада Теокаровић и комп.“, 1930–1933.
Фотографска грађа, Слободан Јелисавчић

Машине у штофари, око 1925.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Осим покушаја 1924. године да се бави политиком, од које је врло брзо одустао, Влада Теокаровић био је члан управног одбора Индустијске коморе у Београду, надзорног одбора Народне банке, као и бројних индустријских и културних организација.⁶¹ У раду фабрике учествовао је и Теокаровићев братанац Константин Димче Теокаровић. Он је био задужен за предионицу и бојење текстила, а касније је самостално основао своју вуновлачару (национализовану 1946. године). Усавршавао се у Чехословачкој, а за њега ће бити везана и једна занимљива анегдота. Приликом повлачења из Параћина, Немци су имали план да минирају главни камени мост у Параћину, отежају тиме комуникацију и транспорт, али и униште симбол града. Димче Теокаровић, као велики патриота, сазнавши за овај план, искористио је своје познавање немачког језика, посетио војску са великом количином пића и хране не би ли немачке војнике приволео и убедио их да не минирају мост. У тој својој идеји је и успео. Мост је спасен и служио је Параћинцима до краја 80-их година.

Историчари сведоче да је породицу Теокаровић још од Мите Теокаровића красила хуманост.⁶² Тако су Теокаровићи запамћени као хумани и часни људи којима је стало до добробити заједнице.

61 Гашић, Р. (2009) „Лесковачка текстилна индустрија до II светског рата“, *Лесковачки зборник* XLIX.

62 Видети више: Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија – Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник*, XLV.

Лаза Теокаровић остаће упамћен као особа која је у свим приликама помагала људе из свог окружења, волео је да обилази куће својих радника и пружа им помоћ кад затреба, поклањао је одећу сиромашној деци и деци без родитеља, поклањао књиге и новац за опремање школа у лесковачком крају.⁶³ Влада и Славко Теокаровић имали су истанчан укус за естетику и били су страсни колекционари уметничких дела. Влада Теокаровић је једном приликом изјавио да је фабрику у Параћину замишљао као простор у коме доминира естетика,⁶⁴ што је и остварио ако се гледа просторни распоред индустријских објеката, вила, као и њихова богата спољна и унутрашња декорација. У њиховим колекцијама наћи ће се слике Влахе Буковца, Паје Јовановића, Мориса Утрила и других уметника,⁶⁵ као и скулптуре. Виле су биле познате по богатој уметничкој декорацији, опремљеност првокласним стилским намештајем и уметничким делима и предметима. Библиотека која је формирана у штофари бројала је велики број наслова, а данас је део збирке књига библиотеке у Параћину.⁶⁶

Током рата од 1941. до 1945. године, фабрика је радила смањеним капацитетом са око 30% производње, услед недостатка сировина и њиховог отежаног увоза.

63 Ibidem, 284–285.

64 Теокаровићев текстилни град у Параћину, *Јутарњи лист* 14.12.1938.

65 Теокаровић, Н. et al. (2002) *Невена Теокаровић*, Београд: Академија.

66 Сведочанство Љубице Јакићевић, ћерке Владе Теокаровића, Дунђеров, Х. (2001) „Теокаровићи на улици“, *Блиц*, 7.3.2001.

Влада Теокаровић
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Лазар Теокаровић
Фототека,
Завичајни музеј
Параћин

Славко Теокаровић
са породицом
Фототека, Завичајни музеј
Параћин

Штофови су се производили претежно за војску и војне потребе. За снабдевање партизана штофовима, Влада Теокаровић је добио захвалницу, да би након три месеца од тог догађаја био ухапшен.⁶⁷

Имовина Теокаровића конфискована је 1945. године, а Влада, Славко и Лазар осуђени су прво на смрт, да би казна касније била преиначена на 20 година затвора. Како би нова комунистичка власт дошла до новца који су Теокаровићи имали у страним банкама, као и до вуне која је услед рата остала неиспоручена у Аустралију⁶⁸ понудили су Теокаровићима да новац из швајцарских банака и вуну поклоне држави у замену са преиначење казне. Током 1950. године браћа Теокаровићи добили су статус робијаша слободњака и наредних неколико година били су на принудном раду у београдским текстилним комбинатима.⁶⁹ Како су Теокаровићи били врсни познаваоци текстилне индустрије, услед недостатка стручног кадра, комунистичка власт бива принуђена да се ослања на њихово искуство и знање. Лазар Теокаровић постаје саветник у привредној комори и својим знањем помагати развој текстилне индустрије у Југославији, док ће Славко радити у Текстилном институту у Београду, као саветник.⁷⁰

67 Ibidem.

68 Маринковић, А. (2010) „Уништење српске привредне елите после Другог светског рата“, *Историја 20. век*, (2), 144–145.

69 Сведочанство Невенке Теокаровић, ћерке Славка Теокаровића, документарни серијал *Црвено доба* (4), 2004. Београд: Веће за демократске промене

70 Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија – Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник*, XLV, 290–291.

Виле предратних власника фабрике идаље се користе претежно за радничке потребе – у вили Лазе Теокаровића биле су смештене јаслице и обданиште, потом амбуланта и канцеларије за синдикат. Вила Славка Теокаровића користила се као комерцијална служба, док је вила Владе Теокаровића била управна зграда, библиотека и служила за културне и друштвене активности радника.

По ступању Закона о национализацији привредних приватних предузећа (1946) фабрика је прешла у државну својину и наставила да ради као фабрика вунених тканина „Бранко Крсмановић“. Доношењем закона о управљању државним предузећима и радничком самоуправљању (1950) прекинута је пракса административног централно-планског управљања привредом. Штофара мења пословну филозофију, бива трансформисана у организацију удруженог рада која послује у друштвеној својини и под новим називом Индустрија вунених тканина, конфекције и трикотаже „Бранко Крсмановић“ наставља свој рад. Брзи технолошки напредак у текстилној индустрији, унапређење производње, повећана конкуренција, али и мењање потрошачких навика утицали су на многе промене у пословном процесу, али и производном асортиману.

У првој фази ових промена, до средине 70-их година, спроводи се модернизација фабрике и већим делом се аутоматизује процес производње, са циљем да се повећа продуктивност рада. Највише се производе штофови и тканине као репроматеријал за друге гране текстилне индустрије и предиво. Доминатни купци производа

Радница за
машином, 1955.
Фототека,
Завичајни музеј
Параћин

фабрике су конвенције попут „Бека“ из Београда, „Ћебе“ из Пожаревца, „Мура“ из Мурске Соботе, „Борац“ из Травника и др.⁷¹ Продаја се одвија преко стоваришта и референата за продају, асортиман се продаје по произведеном узорку. У стовариштима референти прикупљају податке о потребама за текстилним производима и њиховом асортиману, а на основу тога фабрика планира своју производњу. На овај начин не стварају се прекомерне залихе робе, јер се производи оно што је већ наручено. Пословна политика усмерена је на смањење шкарта, бољу организацију производње, континуитет и повезаност производног процеса, а мало се посвећује квалитету и дизајну штофова. Развојем тржишта, асортиман производње прилагођава се захтевима потрошача, као и продаја, која се одвија преко трговинских ланаца великих робних кућа. За овај период везана је и једна интересантна анегдота.

Крајем 60-их у колективу се родила идеја да се за Јосипа Броза Тита направи ловачка униформа. Фабрика је направила оригинални артикал „Лодн“, а од њега у сарадњи с предузећем „Бегеј“ из Зрењанина водоотпорни шешир за маршала. Штоф је израђен од афричке вуне, посебно обрађен и направљена је само једна туба од 40 метара.

Ловачки шешир и посебан штоф за ловачке униформе поклоњени су протоколу Јосипа Броза Тита као поклон фабрике штофа из Параћина.⁷²

71 Група аутора (1983) *ИВТКТ Вранко Крсмановић 1920–1980*, Параћин: ИВТКТ Бранко Крсмановић.

72 Радосављевић, С. (2009), *Штофара: 1966–1978*. Параћин: Пирамида, 98.

Перионица вуне око 1955–1960.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Ткачница око 1970.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Одељење дораде око 1950–1955.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Усвајањем закона о удруженом раду (1976), наступају нове промене у организацији фабрике и она прераста у текстилни комбинат. Њему се припаја задруга „Слога“ из Параћина која је израђивала униформе и формира се нова организациона јединица „Конфекција“. Тиме фабрика почиње да врши услуге конфекционирања за потребе војске, како би се постигао виши степен прераде производа и остварили већи приходи. Отприлике у исто време оснива се и „Трикотажа“, намењена производњи дечије гардеробе, шалова и марама, а у креирању ових колекција остварује се сарадња са академским дизајнерима.

Штофара је дуго била лиценцирани партнер Међународног секретаријата за вуну и добила је право да носи заштитни знак *Woolmark*. То је потврђивало квалитет њених производа, највећим делом на извозним тржиштима. Крајем 80-их година удео извоза процењивао се на око 65% укупне производње.

Производи су се извозили у Енглеску, на Нови Зеланд, у Норвешку, Пољску, Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез, Хонгконг, Шведску, Анголу, Алжир, Белгију, Бугарску...⁷³

Извоз на страна тржишта захтевао је и већу естетику производа. Стога се све више пажња поклања

⁷³ Група аутора (1983) *ИВТКТ Бранко Крсмановић 1920–1980*, Параћин: ИВТКТ Бранко Крсмановић.

дизајну штофова и тканина, са жељом да сваки комад буде препознатљив, на високом нивоу естетике и оригиналности. Фабрика учествује на многих сајмовима моде и текстила где осваја награде. Тако ће, на пример, у сећању остати забележена награда „Сребрна кошута“ за квалитет тканина и дизајн на Сајму моде у Београду 1995. године.

Трећа фаза промена које су утицале на пословање штофаре наступа током 90-их. Нове турбуленције у раду фабрике обележене су процесима својинске трансформације. Санкције Уједињених нација уведене Југославији и хиперинфлација значили су за штофару губитак извозних прихода и отежано пословање. Ове изазове као и изазове глобалне конкуренције штофара није издржала и над њом је проглашен стечај. Крајем 2002. године објављена је прва продаја фабрике. У процесу приватизације прво ју је купила италијанска фирма „Дале карбонаре“, а потом продала пољској фирми „Тесипарт“. Нови власници нису успели да ревитализују производњу и она је престала са радом 2009. године. Нови стечај је проглашен 2011. године ради измирења дуговања према повериоцима. Током 2012. године продата је турској компанији „Fišek International“, са најавама које и до дан-данас трају, да ће се производња у овој фабрици обновити и прилагодити савременим условима – производњи синтетичких влакана за извоз.

ХРОНОЛОГИЈА КЉУЧНИХ ДОГАЂАЈА

- 1920. Протоколисање фабрике „Фабрика вунених тканина Влада Теокаровић и комп.“
- 1925. Набављена предионица чешљаног предива, највероватније једина у земљи.
- 1927-30. Интензивна изградња фабричких објеката.
- 1932. Изградња ткачнице у склопу фабрике.
- 1933. Из фабрике иступају Лазар Теокаровић и Предраг Николић.
- 1934. Фабрика послује под именом „Влада Теокаровић и брат“, а њоме управљају Влада и Славко Теокаровић.
- 1938. Развијене су све фазе производње – прање, бојење вуне, предење, ткање, прање штофова, ваљање, шишање, пеглање и декатирање и пресовање штофова.
- 1939. Избачена из рада парна машина и замењена електричном турбином.
- 1941. Изграђена фабричка електрична централа.
- 1946. Фабрика прешла у државну својину.
- 1947. Оформљена текстилна школа у фабрици.
- 1950. Фабрика трансформисана у организацију удруженог рада и започиње пословање под новим називом Индустрија вунених тканина, трикотаже и конфекције „Бранко Крсмановић“.
- 1952. Изграђен железнички колосек који спаја фабрику и железничку пругу.
- 1953. Изграђен магацин за непрану вуну; отварају се стоваришта фабрике за продају.

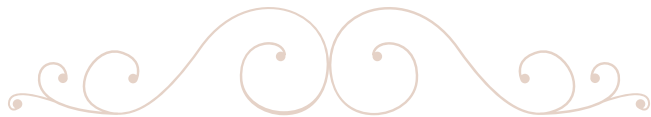
- 1964.** Модернизација фабрике и пуштање у рад нових предioniца.
- 1970.** Набављена машина за кончање предива, прва ове врсте у земљи.
- 1974.** Започети радови на изградњи нове зграде дораде.
- 1975.** Основана организациона јединица „Трикотажа“.
- 1976.** Основана је организациона јединица „Конфекција“.
- 1976-78.** Донет санациони програм за фабрику услед лоших економских резултата.
- 1979.** Инсталирана климатизација у предioniцама и побољшани услови рада.
- 1980.** Фабрика остварује најбоље резултате од свог оснивања.
- 198-82.** Фабрика остварује већи део својих прихода од извоза.
- 1992.** Санкције УН Југославији и хиперинфлација доводе до погоршања рада фабрике.
- 1995.** Добитник награде „Сребрна кошута“ за квалитет тканина и дизајн на Сајму моде у Београду.
- 1997.** Проглашен први стечај фабрике.
- 2002.** Оглашена прва продаја фабрике.
- 2006.** Фабрику купује италијанска фирма „Дале карбонаре“ и купљени део региструје као издвојено предузеће „Штофара Параћин“.
- 2009.** Фабрика престала са радом.
- 2010.** Фабрика продата пољској фирми „Тесипарт“.
- 2012.** Фабрику купује турска компанија „Fišek International“.

Производња бомбона и кондиторских производа

Фабрика бомбона „Братен“, 1925-1930.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

Као и за друге индустрије, и производња бомбона и ратлука развијала се у Параћину захваљујући доступности главне сировине у овој индустрији – шећера и његове прераде у Ћуприји, као и железничком саобраћају

Београд–Ниш, који је омогућавао лак транспорт производа. Радионица бомбона и ратлука браће Милојковић пионирски је подухват у ручној производњи слаткиша. Окупација до 1918. године успориће њено ширење све до 1923. године, када она прераста у Прву параћинску фабрику бомбона, ратлука и чоколада БРАТЕН. На темељима ове фабрике, од 1947. године унапређење производње наставиће се под окриљем Фабрике бомбона и ратлука „Параћинка“ Параћин, која након неколико власничких трансформација и данас успешно ради. Послератни период у развоју фабрике обележиће значајне иновације у производном асортиману. Прво, изградња погона за производњу жвака, иновативног производа у домаћој кондиторској индустрији за тадашње време, потом, ће „Параћинка“ постати прва фабрика у бившој Југославији за производњу течне жваке. У колективном сећању остаће запамћени производи попут „Жвазбуке“, течне жваке од које се праве најбољи балони у друштву, „Пази-стоп“ – цигарет стандардне жваке, и „Балонке“, четвртасте жвакаће гуме познате и по томе што су се углавном нудиле на трафикама као замена за ситан кусур. Више од педесет година, „Параћинка“ је један од највећих домаћих произвођача жвака. Њену историју обележиће још један производ – ратлук (нарочито онај са орасима) којим је снабдеван краљевски двор Карађорђевића и монаси манастира Хиландар. Под слоганом „Мој слатки свет“ сви ови слаткиши остаће обележје фабрике до данашњих дана, прилагођени савременим стандардима кондиторске производње.

*Скупина
8-11-902*

Поздрав из ПАРАЋИНА
SOUVENIR DE PARACSSINE

*Немам дана и нате на
поштом: "je suis l'enfant"
то је једна добрија кесница ^{најбоље} на једној
француске куле. Можете радити,
ако имате се да би се обавио француски
универзитет, да је човек кроз сај при левом
универзитету тује.*

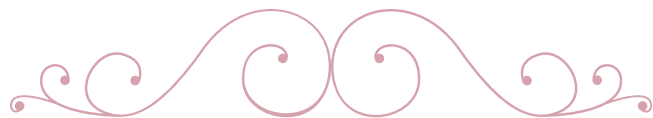
*Поздрав свима!
Јелић*

ОД РАДИОНИЦЕ ЗА РАТЛУК И
БОМБОНЕ БРАЋЕ МИЛОЈКОВИЋ
ДО САВРЕМЕНЕ ФАБРИКЕ
„ПАРАЋИНКА“, ПАРАЋИН

Фабрика бомбона „Братен“.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

Производња бомбона и других кондиторских производа у Параћину почиње 1913. године. оснивањем радионице Братен. Малу мануфактурну радионицу за производњу бомбона, чоколаде и ратлука основао је Милан Милојковић. Нешто касније му се у послу придружују и млађа браћа Десимир и Марко. У почетку су у радионици радила браћа Милојковић и још четири радника – два службеника и два мајстора, један за бомбоне, а један за производњу ратлука. Производња је била ручна, уз ограничену употребу машина. Предуслови за подизање ове радионице су постојали у виду тржишта у вароши,

али и доступности шећера као сировине из оближње Српско-чешке индустрије шећера у Ћуприји. Услови за оснивање су постојали, али предстојећи период бурне светске историје током Првог светског рата затворили су ову радионицу. Све ратне године браћа су провела на фронту. Десимир је једно време боравио у Тунису, у Бизерти, где је учествовао у позоришним представама војног позоришта. Због љубави према позоришту он и по доласку мира наставља да ради као разводник у Народном позоришту у Београду.

Када је мир успостављен и када су се браћа вратила у Параћин 1919. године, они обнављају производњу под врло тешким околностима и уложеним капиталом од 500.000 динара. Све до 1923. године радионица ће радити у малом обиму. Разлози за то су различити али главни су свакако непостојање потражње за слаткишима у земљи тек ослобођеној и ратом осиромашеној. Други битан разлог треба тражити у несташици главне сировине – шећера. У подручју Поморавља стање шећерне репе није било задовољавајуће, а у првим годинама по ослобођењу споведене су различите мере како би се подстакли земљорадници на гајење ове културе. То у кратком року није дало значајнијих резултата, па се недостатак шећера осећао у дужем периоду. На производњу слаткиша значајан утицај имала је и контролисана производња и продаја шећера и његово испоручивање по окрузима према квотама које је уведено 1917. године.

Када се овоме придода и то да је држава водила протекционистичку политику заштите домаће индустрије кроз високу царину на увоз одређених производа и сировина, лако се може закључити да није било економски исплативо да се недостатак шећера домаће производње надомести шећером из увоза. Све су ово била ограничења за развој индустрије бомбона и слаткиша у пуном капацитету.

Ситуација се значајно променила 1923. године либерализацијом тржишта шећера, а конкуренција између прерађивача шећера водиће смањењу цена. Ове послератне околности допуњене повећањем тражње за слаткишима услед свеопштег бољег стандарда стимулисали су власнике да радионицу прошире и претворе је у Прву парафинску фабрику бомбона, чоколаде и ратлука „Братен“ браће Милојковић. Производни процес заокружен је у 12 одељења производње, паковања и продаје слаткиша, а у неким од њих уводи се и механички начин производње у производњи ратлука, процесу кувања бомбона, шећера).

У 1925. години проширује се асортиман и започиње производња бисквита. Укупан број запослених расте на 15 радника, углавном особа из Параћина и околних села. Главни производ фабрике „Братен“ у то време биле су бомбоне. Оне су чиниле око 60% годишње производње, затим ратлук и алва.⁷⁴

Бомбоне су се производиле у две линије – тврде обичне бомбоне и пуњене бомбоне са чоколадом и мармеладом.

⁷⁴ Досије Фабрике „БРАТЕН“ браће Милојковић, извод из привремених података 10. децембар 1924, Завичајни музеј Параћин.

Како је чоколада у то време била луксуз за шире слојеве популације, чоколадно пуњење замењено је пуњењем од чоколадног прелива. Дневна производња фабрике у 1924. години износила је око 1200 кг бономбона, 700 кг ратлука и 400 кг алве. Фабрика није поседовала своје продајне објекте, већ је целокупну производњу испоручивала приватним трговинама. Искоришћеност капацитета варирала је и годишње се кретала у интервалу од 30% до 60%.

Са променама у друштвено-политичком статусу земље мењало се и окружење за развој привреде услед нове економске и пореске политике. Развој прехранбене индустрије био је изложен разним изазовима, али и отежан новом економском политиком. Разрезивање пореза на различитим нивоима власти посебно је интересантно јер су створени услови да се води децентрализована пореска политика. Ипак, она није увек била увек у функцији привредног развоја. О томе сведочи и извештај о привременим подацима из 1934. године достављен Министарству трговине и индустрије, где Милојковићи наводе да им намети од државе, бановине и општине отежавају рад, а нарочито општинска трошарина.⁷⁵ Трошарине су биле нека врста акцизе које су се плаћале у свим деловима краљевине, а биле су уведене од 1918. године. Оне су се зарачунавале на шећер, квасац, брашно, уља, шпиритус... као финалне производе и сировине за индустрију. Ови намети наплаћивали су се као државне и општинске трошарине.

⁷⁵ Ibidem

Услед оваквог начина њихове наплате, оптерећење трошаринама је било неуједначено и различито. Тако је, на пример, трошарина на шећер у периоду 1920–1930. повећана петоструко.⁷⁶ Како је већина сировина за производњу слаткиша била оптерећена овим наметима, био је прави изазов омасовити производњу, задржати квалитет производа и постићи приступачну цену.

Фабрика бомбона „Братен“
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

⁷⁶ Опширније видети у: Јелчић, Б. и Бејаковић, П. (2012) *Развој и перспективе опорезивања у Хрватској*, Загреб: Хрватска академија знаности и умјетности, 23.

Друштво Ратлук, Фабрика бомбона, чоколаде
и ратлука Браћа Милојковић (крајем 20-их).
Фотографска грађа, Слободан Јелисавчић

Услед смрти једног од браће – Марка Милојковића – године 1936. фабрика доживљава власничку и организациону трансформацију. Производња почиње да се обавља у виду индустријске радње, под управом Милана и Десимира Милојковића. Укупно запошљава 37 радника, од чега 65% жена. Жене у изради слаткиша обележиће целокупну историју рада ове фабрике. Производња се услед модернизације одређених процеса повећава, тако да 1937. године достиже свој максимум са месечном производњом око 10 тона бомбона, 2 тоне ратлука, 800 кг бисквита, 1 тона алве и око 180 кг чоколаде. У овом периоду, приступа се делимичној аутоматизацији процеса израде слаткиша, али удео мануалног рада и даље остаје висок. Фабрика се састојала од 14 производних одељења и стамбене виле Милана Милојковића, која је касније постала управна зграда фабрике, чему и данас служи.

До Другог светског рата фирма је успешно радила и стекла добру позицију на тржишту. Производи парафинске фабрике су били цењени и на гласу. Посебно се истицао својим квалитетом ратлук, којим је снабдеван краљевски двор Карађорђевића као и монаси манастира Хиландар.

Привредни сајмови у Краљевини Југославији били су важно место где се јавност упознавала са производима и достигнућима у привреди. Браћа Милојковић пратила су ове тенденције и своје производе излагали на оваквим манифестацијама. О достигнућима у раду фабрике и квалитету њених производа сведоче многобројне награде.

Награда фабрици на Земаљској привредној изложби у Скопљу, 1929.
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

Таква је, на пример, и сребрна плакета коју је фабрика добила 1929. године на Земаљској привредној изложби у Скопљу за постигнуте резултате на пољу индустрије.⁷⁷

Браћа Милојковић остали су упамћени и као појединци који су допринос дали друштвеном и културном животу своје средине. Ова њихова улога потврђена је 1937. године, када је на предлог Министарства унутрашњих послова, Милану Милојковићу додељен орден Светог Саве IV реда.⁷⁸ Овај државни орден је установљен Законом о орденима и медаљама из 1883. године, а додељиван је у пет редова заслужним особама на пољу културе, науке, цркве, краљу, држави, официрима, војницима и цивилима.

Десимир Милојковић, као заљубљеник у позориште, који је једно време био ангажован у Народном позоришту, по повратку у своје родно место посвећује се афирмацији позоришног живота у Параћину. Остаће упамћен да је са још неколицином Параћинаца основао Прво дилетантско позориште у Параћину и организовао премијеру „Коштане“ у хотелу „Гранд“ октобра 1926. Од тада се позоришне представе приказују редовно све до данас, а датум оснивања дилетантског позоришта, слави као дан општинског позоришта Параћин.⁷⁹

Ратлук са орасима и ружом је био главно обележје производног асортимана фабрике „Братен“, а рецептура

⁷⁷ Архива фабрике „Параћинка“, Параћин а.д. (2018).

⁷⁸ Указ о додели ордена Светог Саве IV реда, од 10. октобра 1937. Архива фабрике „Параћинка“ Параћин.

⁷⁹ Позориште Параћин, КЦП, <http://www.kcp.org.rs/pozoriste-paracin/> (приступ, 01.09.2018).

Реконструкција оригиналног паковања ратлука фабрике браће Милојковић са почетка 20-их, направљено поводом прославе 90 година рада „Параћинке“ Параћин
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

његове производње до данас је остала тајна коју су чували искусни мајстори. Паковању производа Милојковићи су посвећивали посебну пажњу. Најстарије сачувана стандардна паковања која датирају од средине 20-их година прошлог века краси, за то време, интересантан дизајн. Паковања су била картонска, квадратног облика са одштампаним отиском изгледа фабрике на омотници. Карактеристично за ова паковања је типографија исписа производа и назива фабрике. Специјална паковања у облику лимених кружних кутија служила су за паковање бомбона опремљена врло колоритном штампом и отиском изгледа фабрике.

Фабрика је национализована 1947. године, када је постала државно власништво и припојена Прехрамбено индустријском комбинату Ћуприја, као организација удруженог рада под називом „Фабрика бомбона и ратлука Параћинка – Параћин“. Услед недостатка квалификованог кадра, Милан Милојковић остаће технички руководиоца производње у фабрици до почетка 50-их година, како би пренео своје знање и искуство на нови колектив фабрике. До краја 70-их година „Параћинка“ је пословала у склопу прехрамбено индустријског комбината „Поморавље“, Ћуприја. У његовом саставу ушло је неколико предратних и послератних фабрика из прехрамбене индустрије, као и неколико пољопривредних добара („7. јули“, „Параћинка“, Параћин, Фабрика шећера у Ћуприји, Пољопривредно добро „Добричево“ из Ћуприје и фабрика „Јухор“ из Јагодине). Услед сложености управљања и одлучивања у овако комплексном предузећу које карактерише

Радни колектив
бомбонаре
са Видојком
Арсићем,
директором
Фототека, Завичајни
музеј Параћин

Прва производња
дропс бомбона
у бомбонари на
новој производној
линији, 1967.
Архива предузећа
„Параћинка“ а.д.
Параћин

велики број радних организација на различитим нивоима хијерархије, често је долазило до успоравања развоја фабрике. О томе сведоче и поједини покушаји унапређења производног асортимана који нису наишли на разумевање и одборавање виших органа самоуправљања. Тако је, на пример, руководство „Параћинке“ имало идеју да купи лиценцу за производњу „Еурокрема“, који је производила италијанска фирма „Гандола“ и тиме направи иновативни искорак у производњи. Због сложене хијерархије управљања на нивоу радних организација ова одлука није била одобрена, а овај слатки намаз почеће да производи комбинат „Таково“ из Горњег Милановца. Еурокрем постаће и остаће за „Таково“ кључни производ у освајању југословенског тржишта и најтраженији производ у Југославији који је забележио незапамћену потражњу.⁸⁰

Попут ове, у институционалном сећању, остаће запамћене и анегдоте које су везане за модернизацију фабрике у условима радничког самоуправљања. Директори нису могли доносити пословне одлуке уколико оне нису биле усвојене на радничком савету, а на одлуке радничког савета често су утицале и побочне организације – раднички синдикати и партијске јединице Савеза комуниста. Дешавало се да визионарство руководиоца често не буде схваћено од стране радника, али ни виших органа радничког самоуправљања. Такав је случај био и са увођењем жваке у производни асортиман фабрике.

⁸⁰ Башта Балкана (2016) „Овако је Еурокрем стигао у Југославију“, Башта Балкана <https://www.bastabalkana.com/2016/08/ovako-je-eurokrem-stigao-u-jugoslaviyu/> (приступ 1.8.2018).

Радни колектив бомбонаре
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Производни погон бомбонаре током 60-их.
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

За тада доста неразвијену средину, жвака је била искорак у кондиторској производњи. Она је представљала темеље модернизације фабрике, а њих је поставио тадашњи директор Видојко Арсић. Као неко ко је пратио тржишна кретања у производњи слаткиша, схватио је да је жвака будућност развоја фабрике и да ће се потражња за њом повећавати на тржишту бивше Југославије. Покушавајући да идеју спроведе у дело, уложио је више месеци у преговоре са радницима како би их приволео да кроз раднички савет донесу позитивну одлуку за изградњу линије за производњу жваке, с обзиром на то да су били против такве идеје. Његова замисао је почела да се реализује средином 70-их година, уз помоћ кредита Југословенске инвестиционе банке.⁸¹

Током 1977. долази до нове реорганизације комбината „Поморавље“, и „Параћинка“ наставља са пословањем као самостална организација са потпуном одговорношћу у склопу ПИК „Поморавље“, Ћуприја. Прва жвака произведена је 1978. године и носила је назив „Балонка“. Припадала је групи жвакаћих гума за прављење балона. Она ће остати упамћена јер се углавном нудила као замена за кусур на трафикама, али и по свом паковању које је садржало пресликач са мотивима животиња. Пресликачи су били тада омиљена забава код младих, јер су слике могле да се отисну на кожи.

⁸¹ Решење о експропријацији бр. 465-97/76-02, СО Параћин, архива фабрике „Параћинка“, Параћин.

Од тада, жвакаће гуме ће постати производ по коме ће „Параћинка“ остати упамћена до данашњих дана и више од педесет година један од највећих произвођача свих врста гума за жвакање у Србији. Иновације на пољу производње жвакаћих гума постају обележје пословне политике. Током 80-их „Параћинка“ постаје прва фабрика у бившој Југославији за производњу течне жваке, а почетком 90-их и једина која их производи. „Жвазбука“ је била једна од најпопуларнијих жвакаћих гума у Југославији. Личила је на пасту, а дозирање јој се одређивало индивидуално, истискивањем пасте из тубе. Кампања за „Жвазбуку“ осмишљена је у духу промовисања ћирилице. Дизајн, илустрације и типографију осмислио је један од наших најпознатијих илустратора и дизајнера Душан Петричић. Због велике популарности ове жваке, направљена је и њена верзија у чврстом облику у виду 30 јастучића од којих је на сваком паковању утиснуто једно слово азбуке. Слова са омота жваке користила су се као средство за игру. Од њих су се правиле Вукове пословице које су деца слала као награду игру. Касније су слова постала и неизоставно средство за слагање речи и израду колажа у споменарима, а најпопуларије је било слагати своје име и презиме, име другара или симпатије.

Илустрација Душана Петричића
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

Параћинка

Проширење асортимана жвака и других производа поклапају се са још једном фазом у раду фабрике, која ће свој врхунац доживети крајем осамдесетих година прошлог века. Купљено је земљиште за проширење производње, 1991. године основано је предузеће „Чоколенд“, у коме је „Параћинка“ имала око 48% акција

Паковање Жвазбуке, једине течне жваке у Југославији током 80-их
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

и изграђени нови капацитети за производњу. Преко овог предузећа основана су још два самостална погона, као ћерке фирме – „Корнас“ и „Кремас“ за производњу тортиља, чипсева и кремова. У том периоду је „Параћинка“ са повезаним предузећима имала око 530 запослених. Пун свој развој „Чоколенд“ доживљава од 1995. године, када постаје произвођач *After Eight* танке чоколаде пуњене ментом и крема „Мондо“.

Интересантно је да је „Параћинка“ међу првима у кондиторској индустрији почела да послује као деоничарско друштво у мешовитој својини, и то 1991. године. Наиме, почетак приватизације у Србији текао је траљаво. Кровни закони⁸² донети у циљу промета друштвеног капитала и његове трансформације, требало је да омогуће радничко акционарство кроз модел интерне продаје деоница запосленима са и без попушта. Међутим, овим није постигнут неки значајан ефекат на власничку трансформацију привреде, и већ током 1994. године спроведен је поступак ревизије. Тиме је компромитован целокупни процес власничке трансформације, јер је у великом броју предузећа поништена приватизација и поново су враћена у друштвену својину.⁸³ Бомбонара је била једно од ретких предузећа у којима се то није догодило, што јој је омогућило да кроз продају деоница запосленима спроведе до краја власничку трансформацију

⁸² Закон о располагању и промету друштвеним капиталом, Сл. лист СФРЈ 84/89 и 46/90; Закон о условима и поступку претварања друштвене у друге облике својине, Сл. гласник РС 48/91.

⁸³ Видети више: Јововић, М. et al. (2015) Ефекти приватизације у Србији, *БизИнфо* бр. 2, 31–49.

и створи услове за даље прикупљање капитала и модернизацију производње. Највећи број деоничара постали су запослени. Успешно је спровела и власничку трансформацију у акционарско друштво са мешовитим капиталом током 1998. године, у коме је већински пакет акција поново било у рукама запослених.

Најбоља продаја остварена је 1990–1991. захваљујући жвакама „Тифи“, које су произведене поводом Светског првенства у фудбалу. Жвака „Тифи“ садржала је пресликаче Црвене звезде и Партизана у навијачким бојама, који су служили као навијачки реквизити.

Од 2011. године предузеће наставља да послује као јавно акционарско друштво у приватној својини у већинском власништву компаније „СИЛБО“ из Београда (87% акција). „Параћинка“ се данас бави производњом кондиторских производа у асортиману који обухвата производњу тврдых и пуњених бомбона, жвака са шећером, течних жвака, лизалица, компримата и ратлука.

Пре четири године обновила је производњу најпопуларније жваке „Жвазбука“. Средином 2018. предузеће је купило „Ципирипи“, „Кавабон“ и „Хелф“, познате као југоносталгичне брендове слаткиша, синониме за лепе успомене из периода Југославије, чиме је започела нову инвестицију – проширење капацитета за њихову производњу. Фабрика кондиторских производа у свом дугом постојању од 1923. године није имала прекида у производњи, чак ни за време бомбардовања 1999, када су многе фабрике обуставиле рад. Њен пословни развој

обележиће различите власничке трансформације, а свака од њих биће успешно реализована. Иако према броју запослених мања у односу на друге фабрике у Параћину, фабрика бомбона је најзаслужнија за препознатљивост Параћина.

У томе је кључну улогу одиграло дугогодишње улагање у дизајн и рекламу. Тако се често дешава да при помену Параћина, саговорници додају „Параћинка“, јер им је у сећању остао слоган „Параћинка“ – Параћин, који се користио у свим њеним рекламама.

Тифи жвака, најпродаванија жвака у историји фабрике
Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин

ХРОНОЛОГИЈА КЉУЧНИХ ДОГАЂАЈА

- 1913.** Оснивање радионице „Братен“ браће Милојковић.
- 1914-19.** Прекид пословања.
- 1923.** Оснивање Прве параћинске фабрике бомбона, чоколаде и ратлука „БРАТЕН“ браће Милојковић.
- 1925.** Фабрика започиње производњу, проширен производни асортиман и започета производња бисквита.
- 1929.** Сребрна плакета на Земаљској привредној изложби у Скопљу за постигнуте резултате на пољу индустрије.
- 1936.** Фабрика доживљава власничку и организациону трансформацију. Производња почиње да се обавља у виду индустријске радње, под управом Милана и Десимира Милојковића.
- 1947.** Национализација фабрика и почетак пословања под називом „Фабрика бомбона и ратлука Параћинка – Параћин“.
- 1950-76.** Фабрика послује у саставу радне организације ПИК „Поморавље“, Ћуприја.
- 1976.** Започиње изградња погона за производњу жвака и лилихипа.
- 1977.** „Параћинка“ мења назив у Фабрика бомбона, ратлука и жвакаћих гума „Параћинка“, Параћин и наставља са пословањем као самостална организација са потпуном одговорношћу у саставу СОУР ПИК „Поморавље“, Ћуприја.

СРЕДИНА 80-ИХ

- 1978.** Произведена прва жвака „Балонка“.
- „Параћинка“ постаје прва фабрика у бившој Југославији за производњу течне жваке.
- 1985.** Произведена „Жвазбука“, прва течна жвака на простору бивше Југославије.
- 1987.** „Параћинка“ послује у саставу агроиндустријског комбината „Параћин“.
- 1987-88.** Велика кампања за жваку „Жвазбука“ и промоцију ћирилице.
- 1990-91.** Највећа продаја жвака у историји фабрике када је произведена жвака „Тифи“ поводом Светског првенства у фудбалу.
- 1991.** Трансформација „Параћинке“ у деоничарско друштво у мешовитој својини, оснивање предузећа „Чоколенд“, купљено земљиште површине 5,24 ха за проширење производње, почетак изградње нових капацитета.
- 1998.** Власничка трансформација у акционарско друштво са мешовитим капиталом и већинским власништвом приватног капитала.
- 2005-07.** Власничка трансформација портфеља и структуре акција.
- 2011.** Власничка трансформација предузећа у јавно акционарско друштво у приватној својини у већинском власништву „СИЛБО“, Београд.
- 2014.** Обновљена производња „Жвазбуке“.
- 2018.** Куповина брендова „Ципирипи“, „Кавабон“ и „Хелф“ и изградња новог погона за њихову производњу.

Развој стакларства

Радници стакларе 1923.
Фототека, Завичајни музеј Параћин

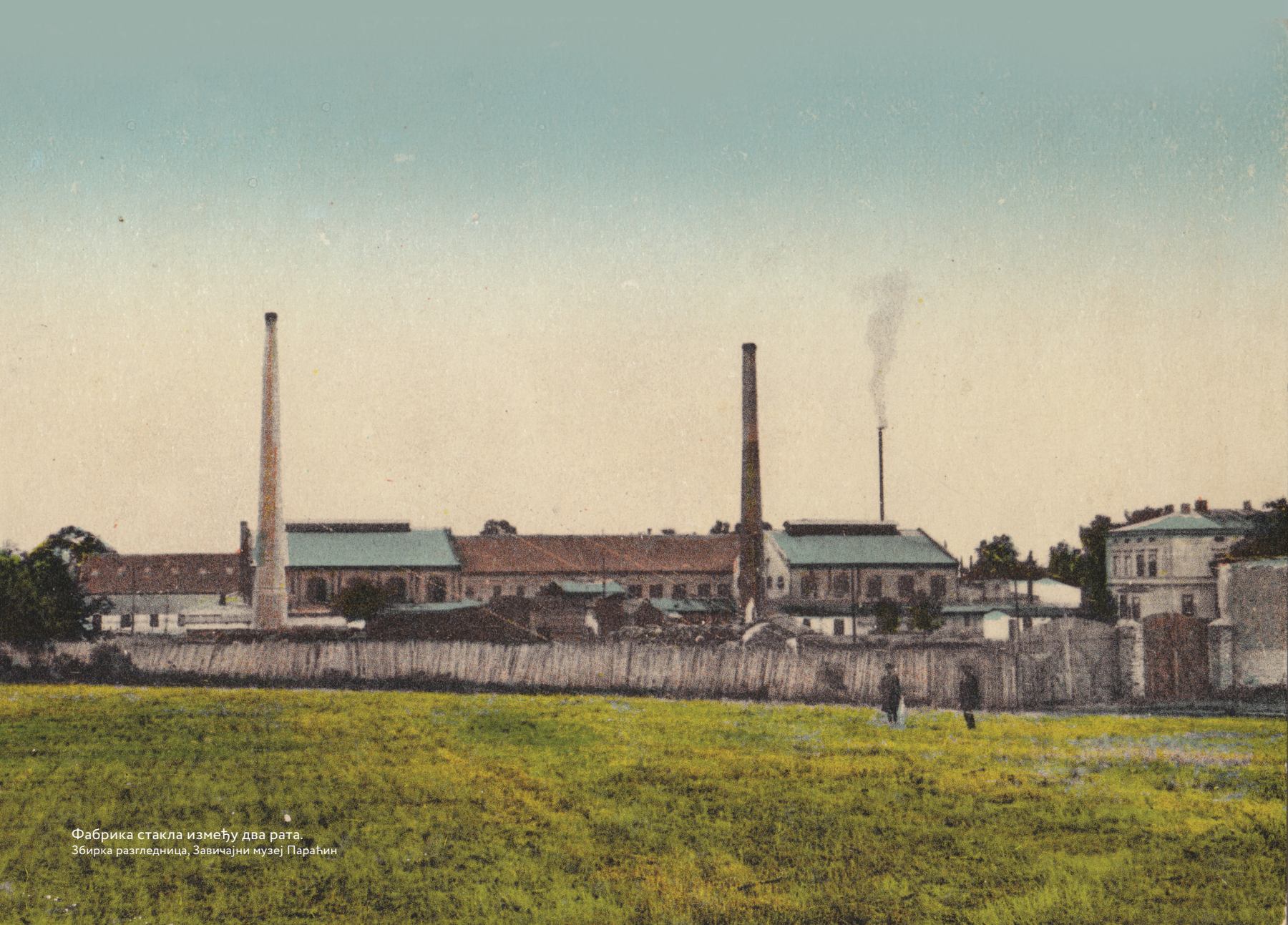
Прва фабрика стакла у Србији основана је средином 19. века у Јагодини. Ни она, као ни фабрика која је наслеђује, нису биле дугог века и успешног пословања. Од оснивања прве фабрике до оснивања параћинске Српске фабрике стакла протекло је више од педесет година. Почетком 20.

века акционарско друштво више београдских трговаца на челу са Миливојем М. Поповићем и Савом В. Савићем оснивају Српску фабрику стакла 1907. године. Да ли због специфичности саме производње, неопходности великих улагања или недовољне заинтересованости власника, фабрика врло брзо мења власнике чак три пута за четрдесет година постојања. Од акционара је откупљује Београдска задруга, која је убрзо после Првог светског рата продаје браћи Абел, који је 1934. године, као и седам својих фабрика стакла прикључују конзорцијуму „Храстник – Уједињене творнице стакла Загреб“. Овај конзорцијум обједињавао је целокупну Југословенску производњу стакла. Одмах по завршетку Другог светског рата фабрика бива национализована. Држава је препознала ову индустрију као једну од значајних, и у побољшање и осавремењивање производње, као и у проширење производног асортимана и капацитета производње улаже значајан новац. Улагање се исплатило и Српска фабрика стакла током шездесетих и седамдесетих година 20. века се сврстава међу највеће произвођаче стакла у Европи. Друштвене и економске промене кроз које пролази Србија крајем 20. века довеле су и до низа реструктурирања у самој фабрици. Тако је она током 1991. године трансформисана у деоничарско друштво у мешовитој својини. Криза деведесетих година 20. века, распад Југославије, па самим тим и смањење тржишта гаси већину производних пећи и производњу своди на минимум. Почетак 21. века фабрика дочекује у старом маниру, честих промена власника који је доводе до стечаја.

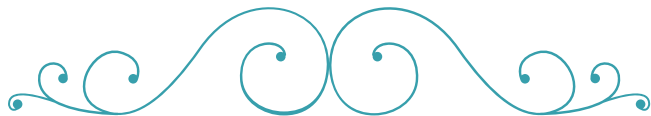

Српска фабрика стакла, пре I светског рата.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

СРПСКА ФАБРИКА СТАКЛА

Фабрика стакла између два рата.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

Прва фабрика стакла код нас основана је у Јагодини убрзо по ослобођењу Србије од турске власти. Основао ју је Аврам Петронијевић, тадашњи попечитељ иностраних дела. Он је свој политички и државнички углед, као и богатство, искористио да би добио државну концесију. Још пре добијања концесије на производњу стакла, Петронијевић је тражио одговарајући простор на ком ће изградити фабрику. Трагао је за делом Србије у коме има лак приступ свим сировинама, али и могућност за јефтин и лак транспорт производа. Такве повољне услове нашао је у Поморављу у околини Јагодине, на простору између данашњих села Белице и Мишићева, на реци

Белици, на падинама Црног Врха. Правитељствући Совјет и кнез Александар Карађорђевић му од 1. Јануара 1847. године дају концесију која се састојала из искључивог права на производњу стакла у земљи на 12 година, право производње на 18 година, тако да нико није смео да изгради фабрику на пет сати хода од његове.⁸⁴

„На Св. Климента извађено је прво стакло из фабрике г. Аврама Петронијевића која је сад у Црном Врху отворена и као први производ спомена ради послато је Његовој Светости неколико велики чаша“. Сви присутни великаши наздравили су првим стакленим чашама из фабрике за срећну будућност.⁸⁵ Фабрика је била малог капацитета. Главни радници су доведени из Баварске и Чешке. Ипак, поред свих напора власника, фабрика није дуго радила. После Аврамове смрти 1852, престаје са радом. На молбу наследника Петронијевића држава откупљује фабрику како би помогла презадуженој породици, али и како би сачувала „опит индустрије отечествене“. Совјет покушава да стаклару да у закуп како би поново радила, али им то не полази за руком. По повратку кнеза Милоша на власт држава даје оглас у српским и европским новинама тражећи арендатора. Међутим, и поред покушаја државе да фабрику оживи, она није наставила са радом.⁸⁶

Тек у другој половини 19. века, када се привредни развој Србије полако захуктавао, чему је допринео и развој

84 Видети више: Обрадовић, М. (1975) *Друштвено-економски корени настанка радничке класе у средњем поморављу*, Београд: Народна књига, 128-131.

85 Србске новине, Београд 29. новембар 1846, 2.

86 Видети више: Обрадовић, М. (1975) *Друштвено-економски корени настанка радничке класе у средњем поморављу*, Београд: Народна књига, 135-141.

саобраћајне инфраструктуре у Поморављу, у Јагодини се 1878. године поново отвара нова фабрика стакла. Основала су је три Чеха: Стеван Шлајфер, Јулије Бозотовић и Јован Клиуцки. Основана је као мала фабрика са скромним обимом производње. Убрзо ју је откупио трговац Нацко Јанковић, који у њу улаже значајан капитал и проширује производњу. Фабрика у почетку успешно послује. Производи фабрике освајају бронзану медаљу на светској изложби у Паризу 1889. године. Друга фабрика стакла је нешто дуже постојала, читаве 22 године, када је угашена због конкуренције Аустоугарске, али и смрти власника.⁸⁷

Погодности које је давала моравска долина богатством сировина, постојање тек изграђене железнице и близина радне снаге која је имала искуства у раду у стаклари, доприносе отварању Српске фабрике стакла у Параћину 1906. године. Годину дана касније (1907) започиње и производња стакла у њој. Основана је на месту некадашње Минхове фабрике, као акционарско друштво предвођено београдским трговцима Миливојем М. Поповићем и Савом В. Савићем, који је био и народни посланик. Фабрика је подигнута у време царинског рата са Аустроугарском, када се за младу српску индустрију указала прилика за слободнију трговину и када је у целој Србији забележено веће улагање капитала и развој индустрије. Том приликом трговац Миливоје М. Поповић пише министру народне привреде: „Рад сам да подигнем фабрику стакла која ће са малим изузетком израђивати све врсте дуваног

87 Ibidem, 155-157.

и ливеног (пресованог) стакла за кућевну, кафанску и апотекарску употребу, као и стакла за осветљење.“⁸⁸ Он од државе тражи повластице на двадесет година у погледу ослобађања од плаћања државних, локалних и увозних дажбина, да му се дозволи сеча грађе и дрвета за производњу стакла, као и попуст на државним железницама за транспорт сировина и производа. Пошто су две основане фабрике стакла врло брзо по оснивању и затворене, а Србија је увозила стакло, тако је ради потпомагања домаће привреде, повластица и одобрена.

За изградњу фабрике ангажовали су професора Јосифа Ковачевића са тадашње Велике техничке школе у Београду да процени исплативост и конструише нову фабрику. Он је због тог задатка путовао у Чешку, која је имала развијену стакларску индустрију. Обилазио је фабрике стакла, где се представљао као трговац, посматрао како изгледају њихове фабрике и како се одвија производња. По повратку у хотелски собу на основу сећања скицирао је машине и производне хале фабрика које је обилазио. По повратку у земљу одлази у Параћин и за простор на коме су се налазиле рушевине Минхове фабрике прави скицу будуће Српске фабрике стакла. Фабрика почиње са радом са 350 радника и једном лоначном пећи. Већи део машина, калупа и радника преузет је из јагодинске фабрике стакла, која је непосредно пре била затворена.

Ипак, већина квалификованих радника, њих око 70, као

88 Архив Србије, Министарство народне привреде, Т, 1906. 41,12.

што су стаклари, гравери, брусачи доведени су из Чешке.⁸⁹

У првим годинама постојања фабрика је ширила своју производњу. Године 1911. изграђена је мала електрична хидроелектрана на реци Црници како би задовољила потребе за савремени начин производње. Следеће године изграђена је још једна хидроцентрала која је служила потребама производње, али је коришћена и за осветљење у Параћину.

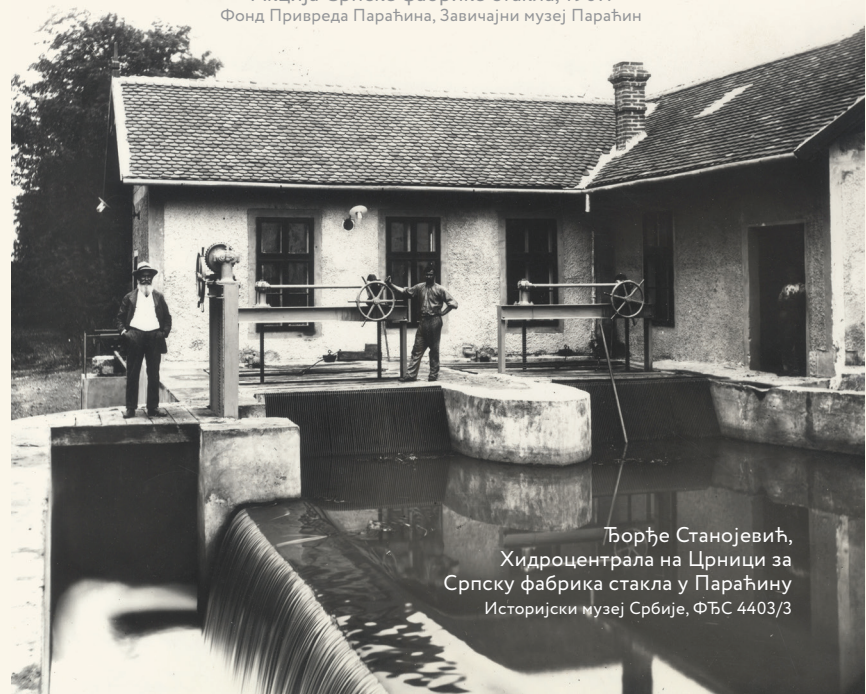
Међутим, добростојећи београдски трговци нису могли финансијски да испрате све захтеве развоја производње у фабрици. Забележени су и њихови покушаји да за рад фабрике добију кредите из фонда Државне лутрије.⁹⁰ Зато је 1913. године преузима Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу, која је у то време располагала значајним капиталом. Нажалост, рат и ратна разарања нису ишли у прилог очекиваним инвестицијама. Током рата фабрика је опљачкана и готово опустошена. Београдска задруга је успела да на име ратне одштете наплати само 40% штете, јер је Касациони суд одбио да пресуђује у корист страног капитала и у корист иностраних радника који су били запослени у овој фабрици. Поред тога, политичке размирице неких од главних акционара Београдске задруге и династије Карађорђевића негативно су утицале на њено пословање.

89 Паскучи, М. (1959) *50 година Српске фабрике стакла Параћин*, Параћин: Српска фабрика стакла, 12.

90 Архив Србије, Министарство народне привреде, Т, 1906. 41,12.

Акција Српске фабрике стакла, 1907.
Фонд Привреда Параћина, Завичајни музеј Параћин

Борђе Станојевић,
Хидроцентрала на Црници за
Српску фабрику стакла у Параћину
Историјски музеј Србије, ФБС 4403/3

Раднице на паковању стакла у сламену амбалажу, 1930-1935.
Фототека, СФС Параћин

Због спорог опоравка од ратних разарања у Српској фабрици стакла производња је обновљена тек 1922. године на две пећи. Фабрика почиње да производи кристално стакло „иберфанг“, подиже се квалитет целог производног асортимана. Гради се још једна лончана пећ и једна кадна пећ за рад у три смене. Уводи се ручно-машинска производња, проширује асортиман на пресоване чаше, тањире, свећњаке, вазе. У фабрици је у том тренутку запослено око 600 радника. Новопримљени

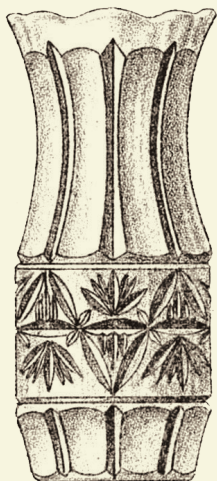
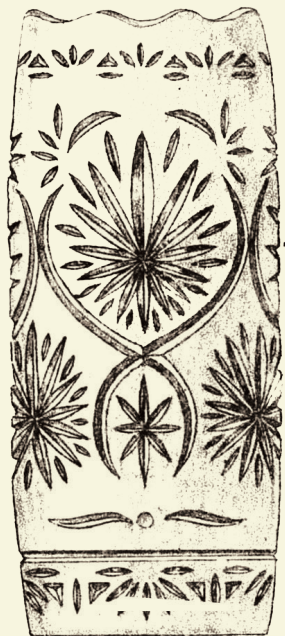
домаћи радници смањили су удео странаца у укупном броју запослених. Мењају се и економски и политички услови пословања. Успостављено је либералније окружење за производњу али и трговину производа смањењем извозних царина. Београдска задруга наставља да инвестира у производњу и 1924. године пуштена је у погон калорична централа која је снабдевала фабрику електричном енергијом, а вишак енергије је продаван граду за осветљење.

Године 1928. Београдска задруга продаје Српску фабрику стакла браћи Абел, чиме су они постали власници свих фабрика стакла у Краљевини Југославији. На овакво укрупњивање југословенског стакларског капитала власт је благонаклоно гледала јер је на тај начин смањен уплив страног капитала, а и повећана конкурентност југословенског стакла на извозним тржиштима. Браћа Абел седам својих фирми 1934. године придружују конзорцијуму „Храстник – Уједињене творнице стакла Загреб“. Овако често мењање власника условило је незадовољство у параћинској фабрици. Међу радницима фабрике остао је утисак да овај период није био повољан по српску стаклару. Чешки мајстори су замењени словеначким, који су били мање вешти.

Капиталом и производњом се располагало на нивоу конзорцијума свих фабрика и била је присутна идеја да су браћа Абел купила фабрику само да би је затворила ради укидања конкуренције. Међутим, наилази се и на другачије податке. Наиме 1938. године Параћинска стаклара добија нову опрему из мале тек отворене фабрике у Сиску која није могла да издржи конкуренцију великог конзорцијума. Конзорцијум, са циљем да ојача друге фабрике, затвара фабрику у Дарувару пред Други светски рат. Они су тежили да специјализују производњу у фабрикама, тако је стаклара у Рогатици била задужена за амбалажно стакло, у Рогашкој за ручно прављено луксузно стакло, даруварска за равно стакло, док је параћинска имала посебан статус и често је коришћена за експерименталну производњу, и што је време више пролазило она је све боље пословала.

Каталог производа
Српске фабрике
стакла, 1937.
Фонд Привреда
Параћина, Завичајни
музеј Параћин

Била је делимично независна од остатка конзорцијума јер је за своје функционисање имала посебну централу у Београду.⁹¹ Ипак, постоје чињенице које говоре о томе да параћинска фабрика у том периоду није напредовала. Уколико им је то била намера у самом почетку, браћа Абел нису могла да је затворе због дужничког односа који су имали према Београдској задрузи јер нису исплатили целу уговорену суму за куповину фабрике. Посебно тежак период био је у време економске кризе почетком 1931. када се број запослених преполовљава са 600 на 300. У таквој стагнацији фабрика дочекује Други светски рат.⁹²

Током рата фабрика је радила са смањеним капацитетом. Одмах по ослобођењу била је национализована и већ 1945. године у њој је поново покренута производња. Производња је и даље била углавном ручна, али су капацитети повећани. Закон о петогодишњем плану из 1947. године је утицао на организацију рада у Стаклари, која је себи дала у задатак да изврши проширење производње и то првенствено да повећа асортиман робе широке потрошње на бази пресованог шупљег стакла. Такође је извршено проширење ручне и полуаутоматске производње, као и израде сијаличних балона. После потешкоћа у куповини и монтирању нових машина за производњу сијаличних балона, ова производња успостављена је почетком педесетих година.

⁹¹ Воргић, Д. (2013) *Збирка стакла-Воргић*, Зрењанин: Народни музеј у Зрењанину, 10-20.

⁹² Паскучи, М. (1959) *50 година Српске фабрике стакла Параћин*, Параћин: Српска фабрика стакла, 14-17.

Из каталога
Стакларе,
1937. година
СФС, Параћин

Развој фабрике се наставља кроз аутоматизацију производње шупљег стакла и повећање капацитета. Фабрика је убрзо оспособљена и за производњу амбалажног стакла, сијаличних и радио лампи, као и за производњу стаклених цеви. Државна политика била је таква да се у Српску фабрику стакла улагао капитал. Педесетих година 20. века у овој фабрици се производило 55% југословенског шупљег стакла. Током шездесетих и седамдесетих година 20. века Српска фабрика стакла је сврстана међу највеће произвођаче стакла у Европи.

Четвртаста тацна украшена дубоким рељефом, средина 30-их.
Приватна колекција породице Микић

Неколико незгода које су задесиле Српску фабрику стакла почетком седамдесетих година, као и запошљавање већег броја административних радника, довели су до тога да

фабрика 1976. године први пут послује са губитком. Убрзо успева да се опорави и 1979. креће са производњом оптичког стакла. Подижу се још две пећи са пет аутоматских линија за производњу амбалажног стакла. У првим годинама реструктурирања фабрика 1991. године послује под именом Српска фабрика стакла – деоничарско друштво у мешовитој својини са потпуном одговорношћу. У периоду до средине 90-их фабрика је имала 14 кадних пећи и 19 лонаца и око 4000 радника. Пословање фабрике одвијало се у неколико погона – оптично стакло, амбалажно стакло, ручно трговачко стакло, машинско трговачко стакло и рудник кречњака и доломита. Крајем 90-их фабрика бива трансформисана у акционарско друштво.

Средином априла 2003. године расписан је позив за продају друштвеног капитала АД Српске фабрике стакла у Параћину у процесу приватизације. Три месеца касније констатовано је да је само једна фирма *Yioula Glassworks* из Грчке поднела понуду за куповину 70% друштвеног капитала. Традиција честог мењања власника се наставља, па је већински власник била и бугарска фирма „Рубин“ из Плевена од које је већински део власништва 2009. купио Србијагас. Србијагас је за три године поново продаје конзорцијуму из Бугарске који чине Корпоративна трговинска банка из Софије, *Glass Industry* из Бугарске и поново фирма „Рубин“. Стање у фабрици се није поправило, од 2015. године стечај је постао реалност која већ три године прети Српској фабрици стакла.

Поред свих привредних, историјских и технолошких вредности ова фабрика је цео век баштинила и чувала један облик нематеријалног наслеђа. Чувала је више видова старих и уметничких заната од дувања стакла, цртања на стаклу, бојења до гравирања. Све време свог постојања до 2013. године у фабрици је радио стари

погон ручне производње где се производило дувано стакло на традиционалан начин. Тако су се производили леви стаклени судови дувани кроз цев вештих мајстора. На стари, традиционалан начин су се производила фина стакла и ексклузивни, скупоцени сервиси. Највећи број овако добијених производа је продаван у извозу.

Развој производње стакла и његова обрада у парафинској стаклари причају посебну причу о овој фабрици. У свом асортиману пре Другог светског рата стаклара је имала око 1300 артикала, пресованог и дуваног стакла. Највише се производило амбалажно стакло, за употребу у трговини, угоститељству и привреди (боце, тегле, чаше и сл.). Финије стакло обухватао је стаклене посуде за домаћинство, ћасе, чаше и сл. и оно се углавном производило по моделима фабрике Аврама Петронијевића и Нацка Јанковића.

Најстарије технике којима се производило стакло у парафинској стаклари биле су ливење стакла у калупе, пресовање и дување. Ливење стакла у калупе се одвија тако што се стаклена маса поставља у центар калупа, а потом путем пресе извлачи жељени облик. Углавном предмете овакве израде карактерише дебље стакло. За разлику од њега, израда стаклених предмета из калупа могућа је и техником дувања. Овај процес подразумева израду одређених лоптастих облика обртањем или дувањем кроз стакларску лулу, а потом се тако направљене стакларске масе стављају у калуп где се добија коначни облик предмета, поново уз помоћ дувања у калуп.

Тањир за воће,
средина 30-их.
Фототека, Завичајни музеј
Параћин

Слободно дување предстаља ручну израду стакла и спроводи се тако да стаклар из пећи узима цевчицом од око 15 мм и дужине 120–150 цм на којој је дрвени рукохват и метални писак, мању количину стаклене масе коју поравна и издува стаклени мехур и остави је мало да се охлади. Затим узима нову количину стаклене масе коју изравна у специјалном алату и дува. Окретањем ове масе формира жељени облик. Затим се производ одвоји од цевчице и односи у пећ за хлађење. Пошто се охлади, он се још једном загрева и дорађује.

Све до почетка 50-их година, амбалажно стакло углавном се производило техником изливања у калупе и обликовало дувањем. Тек са аутоматизацијом процеса средином 50-их, производња амбалажног стакла одвија се уз помоћ машина, а дување одвија компресованим ваздухом.

Амбалажно
стакло
фото: Dragan
Arrigler, СФС
Параћин каталог
производа 1987.

Стаклара је производила и предмете од кристалног стакла у боји тзв. иберфанг. По овоме је била позната као једина стаклара у Југославији, и једна од ретких у Европи. Кристално стакло карактерише висок сјај и пропуштање светлости и углавном се користи за израду луксузних производа у стакларству. Додавањем минерала добијају се различите боје овог стакла, а потом украшава брушењем и гравирањем.

Иберфанг стакло
Фототека, Завичајни музеј
Параћин

Значајна одлика параћинске стакларе била је и поклањање пажње дизајну и финалној обради стакла. Србобран Килибарда је један од уметника који је од 1977. године радио у Српској фабрици стакла, прво као декоратер, а потом као дизајнер стакла. Осамдесетих година у Београду изложене су његове стаклене чиније са аплицираном плавом бојом и сви примерци су продати истог дана.

Поред лепо дизајнираних употребних предмета које је фабрика производила Килибарда је израђивао и различите украсне галеријске предмете од стакла са или без употребне функције. Од стакла је израђивао и накит, чак и неке одевне предмете. Параћину је позната његова жеља да направи симбол Параћина – скулптуру од стакла у виду стаклене боце високе 27 метара, као Кип слободе у Њујорку.

Рад Србобрана
Килибарде
Приватна збирка
фотографија, Србобран
Килибарда

Савремени дизајн у стаклу свој највећи развој у стаклари доживљава током 60-их и 70-их година. Како би се подстакло савремено обликовање стакла покренута је и манифестација „Интернационални симпозијум стакла“ у Параћину чији је иницијатор био Александар Портној, дизајнер стакла. Манифестација је представљала сусрете уметника који се баве дизајном стакла како би своје замисли реализовали у погонима Српске фабрике стакла у Параћину. Престала са радом почетком 90-их.

Шољица за кафу од црног стакла са позлатом, период
после II светског рата
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Чаша у стилу италијанске
рељефне златне
орнаментике. Реплику
креирао Србобран
Килибарда, дизајнер СФС
Фототека, Завичајни музеј
Параћин

Декоратерка стакла у Српској
фабрици стакла. 1980-1985.
Фототека, СФС Параћин

Кристалне чаше за ракију,
коњак и шампањац,
почетак 2000.
Архива, СФС Параћин

Још један значајан занат који се баштинио у стаклари јесте гравирање. Гравирање је један од најлепших начина који даје уметнички печат стакленим предметима. Гравирање се обавља на цајговима. Плоча се израђује од карборундума, материјала који има велику тврдоћу. Плоча је различите дебљине и има различито профилисане ивице зависно од тога каква се шара на предмету жели добити. Прислањањем стаклених предмета уз плочу која се окреће, скида се слој стакла на одређеном месту, одређеног облика и дубине. На тај начин се на предмету израђује низ шара које се називају „дезен“. Постоји плитко и дубоко гравирање тзв. шлифовање. После дезенирања стакло на тим местима остаје матирано и потребно је обавити полирање. Полирање се обавља на диску од дрвета, а полирање кристала се обавља хемијским путем помоћу киселине.⁹³

Позната карактеристика параћинских индустрија „наслеђивање генерација“ најприсутнија је код уметничког обликовања стакла. Тако се и знање гравирања често преносило у оквиру породице. Породица Стефановић сведочанство је интергенерацијског усавршавања и развоја ове вештине. Отац Алексанар био је гравер у Српској фабрици стакла између два рата, а наследио га је син Милан Стефановић Лане. Милан је са свега тринаест година 1946. године из своје родне Главице закорачио у фабрику, где га је послао отац да учи граверски занат.

93 Изложба „Уметност гравирања на стаклу“, Завичајни музеј Параћин, 2018. (Тијана Пешић, аутор текстова, Мирослав Матић, аутор поставке, Бранислав Стојановић, уредник изложбе).

Он је био прва генерација Граверске школе у Стаклари и школу је похађао до 1949. године, када је постао квалификовани гравер, а финесама овог заната научио га је стари мајстор Папиш. Својим раскошним талентом Лане је постао врхунски мајстор свог заната, који је своје знање пренео на чак десет генерација гравера.⁹⁴ Његови граверски радови краше више од 10.000 предмета. Један од његових најинтересантнијих послова било је гравирање стакла са различитим мотивима којима је опремљен фински брод „Изабела“. Данас је Милан један од најстаријих гравера у околини, иако у пензији, и даље негује ову вештину.

Рад Милана Ланета
Стефановића
Приватна збирка стакла,
Милан Стефановић

ХРОНОЛОГИЈА КЉУЧНИХ ДОГАЂАЈА

- 1905.** Мајкл Овенс пушта у рад прву аутоматску машину за прављење стакла.
- 1907.** Оснива се Фабрика стакла Параћин.
- 1913.** Фабрику купује Београдска задруга.
- 1928.** Фабрику купују браћа Абел.
- 1934.** Власник фабрике је „Храстник“ – Сједињене творнице стакла, Загреб.
- 1944.** После ослобођења фабрика је поново променила власника.
- 1951-53.** Почела производња стакла за сијалице.
- 1979.** Производња оптичког стакла.
- 1991.** Фабрика постаје деоничарско друштво.
- 2003.** Власничка трансформација услед приватизације.

Развој цементне индустрије

Стара цементара у Поповцу,
пре I светског рата
Збирка разгледница,
Завичајни музеј Параћин

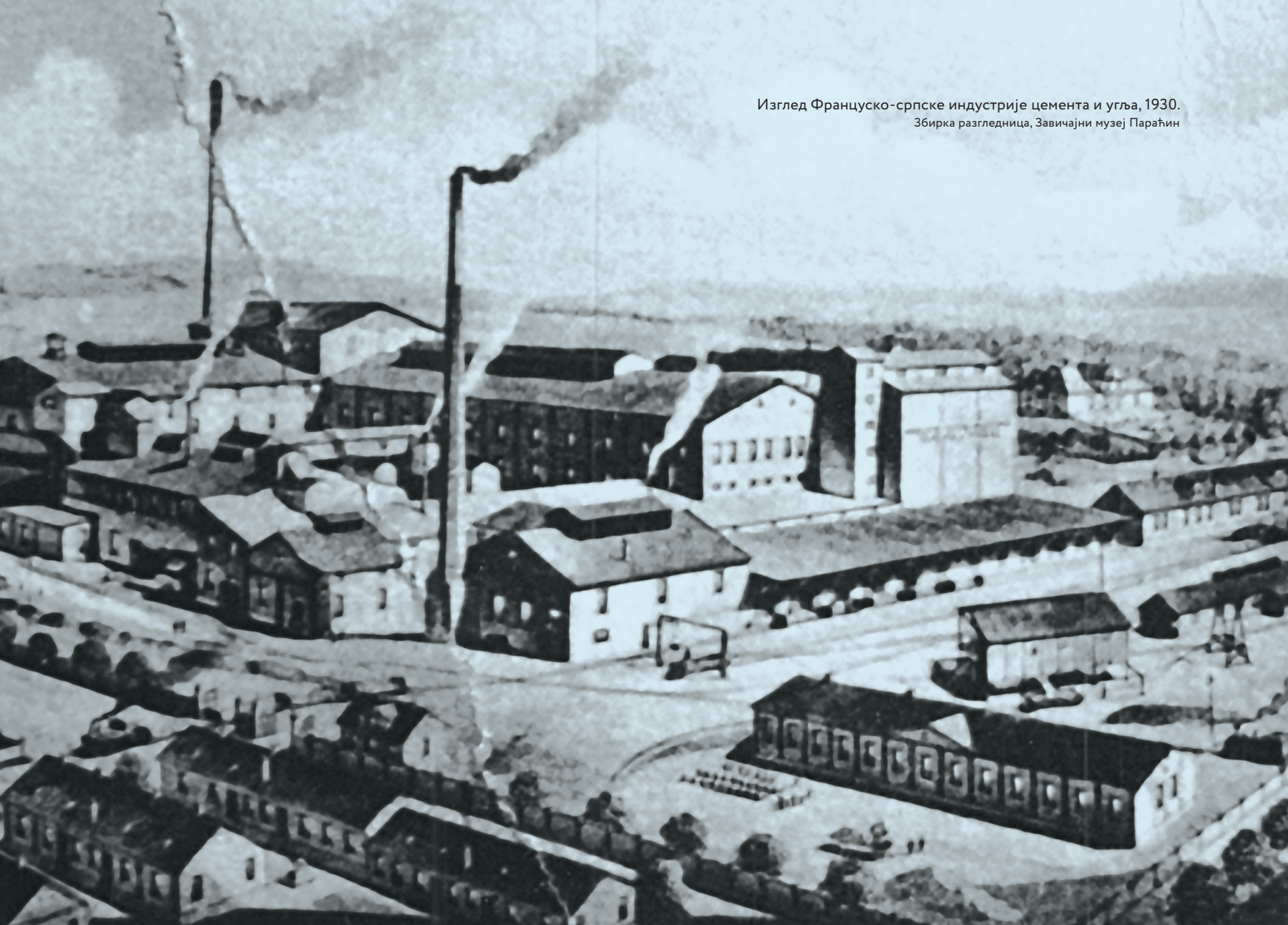

Човек је одувек користио природно окружење како би себи створио храну и склониште. Развој грађевине и грађевинских материјала је споро напредовао и још спорије се мењао. Основни материјали који су се користили за градњу у Поморављу били су камен, дрво и земља. Главни конструктивни склоп од средњег до краја 19. века јесте дрвена скелетна конструкција, шире позната као бондручна конструкција. Земља је коришћена као везивни материјал, а блатни малтер се користио за фину обраду зида. Стварањем богатијег друштвеног слоја, развојем модерне државе, већим утицајем западне Европе, повећали су се животни стандарди и у Србији. Прво у градовима, а затим и у селима. У изградњи је, поред некадашњег најзаступљенијег оријенталног стила, почео да се појављује западноевропски утицај у градњи јавних али и приватних грађевина. Да би се постигли све захтевнији модерни пројекти било је потребно користити и савремене материјале. Један од најсавременијих материјала који је дозвољавао подизање различитих градњи и грађевина је свакако био цемент.

У свету су се производиле две врсте цемента: роман и портланд цемент. Почетак производње портланд цемента везује се за Енглеза Исака Чарлса Џонсона и 1844. годину. Прва искуства из Енглеске су се врло брзо проширила на остали део Европе. Поред мањих производњи цемента у 19. веку у Раљи и Рипњу, прва велика фабрика је основана 1865. године у Беочину.

Изглед Француско-српске индустрије цемента и угља, 1930.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

ФАБРИКА ЦЕМЕНТА ПОПОВАЦ

ИНДУСТРИЈА

ПОПОВАЧКОГ * * *

* * * ПАРАЋИНСКОГ

ЦЕМЕНТА

Лазара Јовановића

БЕОГРАД
Електрична, Нова Трговачка Штампарија. Дубровачка ул. бр. 9.
1901.

Извештај о испитивању квалитета
поповачког цемента, 1901.

Библиотека Матице српске, Нови Сад

Према овим особинама поповачког цемента које су утврђене на основи стручних испитивања истог а у интересу потпомагања домаће индустрије, одобрио сам да се у будуће поповачки цемент може употребљавати за све јавне грађевине како за зидање у суву тако и под водом, дакле у свима случајевима у којима је до сада употребљаван беочински-роман цемент. —

У сваком случају, од сваке партије на грађевини од цемента, дотични надзорни органи биће обавештени о квалитету овог материјала.

С ПОШТОВАЊЕМ,

Лазар Јовановић
индустријалац

За почетак производње цемента у Поповцу заслужан је иновативни и домишљати мештанин Никодије Павићевић – Коча, који је заинтересован специфичном сивом бојом земље, комад земље испекао и самлео у воденици, чиме је први пут добијен цемент на овом потезу. Павићевић је своје откриће однео на испитивање својстава у Београд, где је потврђено да је у питању лапорац, који представља основ за добијање цемента. Ово откриће представљено је угледницима и богатом сталежу. Предузимљиви индустријалац из Београда Лазар Јовановић, власник Фабрике за сита и решета у Београду, се 1897. године упознаје са овим открићем. Већ наредне године у селу Поповац на југозападним обронцима Кучајских планина, Јовановић откупљује земљу, гради фабричку зграду и по добијању дозволе министра народне привреде отвара фабрику цемента. Први производ је био роман цемент. Цемент из поповачке цементаре био је већ 1901. године признат решењем министра грађевине бр. 5995 једнаким беочинском. Управо у том решењу пише да је роман цемент из Поповца слат на анализу у Институт за испитивање материјала у Цириху, одакле је потврђен његов квалитет. Тако га Министарство грађевина препоручује за коришћење код зидања јавних објеката.⁹⁵

⁹⁵ Министарство грађевине, Распис свим окружним начелствима и Управи Града Београда, бр. 5995, 27.8.1901. године.

Фабрика у Поповцу током 1903. производи 700 тона цемента годишње, са чим се лепо позиционирала на тржишту Србије и планирала извозно тржиште. Без обзира на почетан успех и раст производње, примитивни начин производње у јамској пећи и млевење у воденици није се показало као довољно. Биле су потребне веће инвестиције, па Лаза Јовановић 1905. године продаје фабрику Београдској трговачкој банци.

Београдска трговачка банка улаже знатан капитал у осавремењивање фабрике. Подиже две вертикалне пећи типа „Шнајдер“, уграђује кугличне млинове за млевење клинкера и инсталира постројења парног погона јачине 450 КС. Овим се капацитет производње цемента подиже на 25 тона дневно. Технологија производње цемента се усавршава и започиње се производња портланд цемента.⁹⁶ Производња се задржала на овом нивоу све до 1913. године, када је фабрику купило Француско-српско акционарско друштво у чијем власништву је био и рудник угља у Сисевцу.

Србија је кроз читав 19. век скупо плаћала подршку Аустроугарске при ослобађању од турске власти. У борби за своју независност од османлијског царства, мало-помало је потпадала под економску зависност од Аустроугарске царевине. Србија је тако на почетку 20. века 4/5 свог извоза пласирала на простор Аустроугарске,

чиме је била поприлично зависна од различитих врста економских међудржавних договора, у којима су захтеви ка малој и неразвијеној Србији били огромни и негативно су утицали на њен развој. То је био разлог избијања царинског рата између Србије и Аустроугарске. Овај царински рат показао се као добар период у ком је Србија постала интересантна и за друге европске државе. Тако је финансијски, па самим тим и политички, утицај Француске постајао све већи. Године 1910. одобрењем министра народне привреде Јаше М. Продановића Француско-српска банка отворила је пословно седиште у Београду у Кнез Михаиловој 36.

Одмах по оснивању ова банка је имала изразиту предност над осталим банкама у Србији. Француски капитал имао је изразиту тежњу да преузме концесије у Србији и учествује у изградњи инфраструктуре.⁹⁷

Француско-српска банка је при куповини фабрике добила концесију „Свети Ђорђе“ на 50 година. Одмах по преузимању фабрике друштво врши реконструкцију производног погона. Демонтирају се вертикалне пећи и уграђује прва ротациона пећ у Србији, уграђује сушара и млин чиме се производња подиже на 60 тона дневно. Повећање капацитета производње довело је до новог изазова – транспорта сировина и производа. Кречњак и лапорац су превожени са места експлоатације запрежним колима.

96 Цветковић, М. et al. (1972) *75 година фабрике Цемента у Поповцу код Параћина*, Параћин: Цементара Нови Поповац, 12.

97 Мирчић, В. (2005) „Француско-српска банка а.д. Београд 1910–1951.“ *Архив* 1–2, 59–63.

Воловске запреге су коришћене и за превоз угља који је био главно гориво за добијање енергије. Добијен цемент се транспортовао на исти начин од Поповца преко Давидовца до Параћина. Током Првог светског рата деоница пута Поповац – железничка станица у Давидовцу је поплочана каменом подлогом. Одмах по завршетку рата од рудника кречњака до фабрике и од фабрике до железничке станице инсталирана је пруга уског колосека. За транспорт угља од 1920. године коришћена је жичара.⁹⁸

Нови власници фабрике нису успели да довољно брзо виде добит од инвестиција које су уложили у цементару. Разлог томе је био Први светски рат. Најезда непријатељске војске 1915. године довела је до напуштања фабрике. За време трајања окупације прво Немци, затим Бугари заузели су фабрику цемента и руднике и неконтролисано експлоатисали и руду али и фабрику, не водећи рачуна о одржавању и очувању. Након окончања Првог светског рата Првостепени суд је одредио ратну одштету за цементару у износу од 2.850.000 динара. Фабрика се полако опорављала, тако да је јануара 1921. године довршена жичана железница, поправљени парна машина и котлови и проширена радничка колонија у Поповцу.⁹⁹

98 Ibidem, 14.

99 Архив Југославије, Министарство индустрије и трговине, Извештај управног одбора Француско-српске индустрије угља и цемента, 28.6.1921.

Одликовано
златном медаљом
у Скопљу 1929
у Нов. Саду 1931

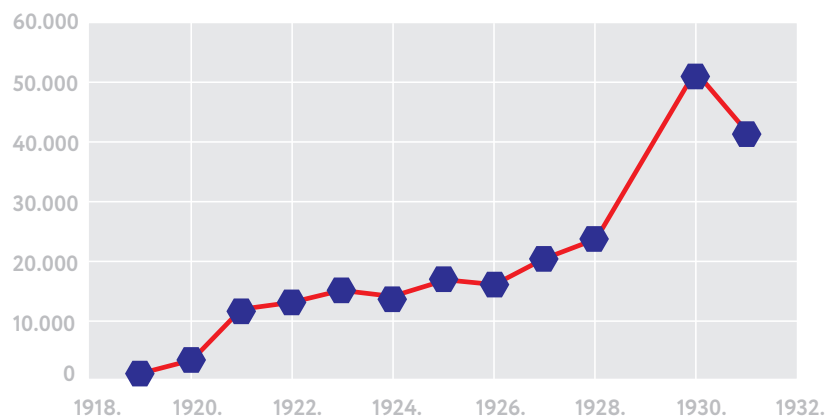

medaille d'or
Exposition de
Skoplje 1929
Novi Sad 1931

Заштитни жиг
Marque Déposée

Меморандум француско-српске индустрије цемента и угља. Лик лава био је ознака квалитета цемента.

Фонд Министарства трговине и индустрије, Архив Југославије

Производња цемента у тонама

После завршетка Првог светског рата услед повећане потражње за цементом и изградње земље приступило се повећању и осавремењивању производње. Производња цемента расла је из године у годину, са малим изузетком 1926. године, која је забележена као година са великим поплавама које су угрозиле и фабрику цемента која је претрпела значајне губитке. Године 1928. поред старе мале фабрике подигнута је једна потпуно нова, модерна фабрика у којој су сва постројења набављена из Крупових фабрика у Немачкој. Радови су завршени 1929. године, чиме је фабрика имала капацитет од 5.000 т месечно портланд цемента. Године 1930. бележи рекордну производњу од 51.410 тона цемента. „Поповачки“ цемент био је високо рангиран по квалитету, а највећи поручиоци биле су грађевинске секције за изградњу железничких пруга и извођачи радова на подизању ратом разрушене земље. Поред ове фабрике цемента друштво поседује и рудник мрког угља који се користио првенствено за рад фабрике цемента. Рудник и фабрика цемента повезани су жичаном железницом. Поред своје фабрике угаљ се продавао и другим већим фабрикама у земљи до којих се допремао железницом. Капацитет рудника је 10.000 т угља месечно. Наредне, 1932. године проширена је зграда и монтирана нова машина за прављење портланд цемента. Састојала се од две ротативне пећи са капацитетом од 70 до 90 тона дневно. Погонска снага повећана је са 55 кв на 1200 кв додавањем још две парне машине. Поред савремено опремљене фабрике, која је имала завидан капацитет производње, производња ипак стагнира јер се услед

појаве светске економске кризе смањује продаја цемента. Због свеукупног економског стања мања је потражња за цементом јер се мање гради. Још један разлог за стагнирање производње је и појава јефтинијег руског цемента на домаћем тржишту. Тако 1932. године Фабрика цемента први пут бележи губитак од око 300.000 динара. Због слабе продаје у фабрици се сада ради не на новим машинама за производњу, већ за повећање смештајног капацитета, који 1936. године износи 8.000 тона. Услед кризе и губитака које фабрика трпи, смањује се и број запослених. Овакво стање довело је до стварања југословенског картела камена и цемента. Споразум је признала Влада 31. јануара 1936. године, када је створена и заједничка продавница „Цемент АД“. Картелски споразум, фабрике цемента потписале су још 1932. године, након што је постигнут споразум међу свим југословенским цементарама о расподели тржишта и продаји цемента.

Фабрика је, све у свему, добро пословала до почетка Другог светског рата, када је смањена производња на ниво производње из 1928. године. Фабрика је 1941. године радила само 191 дан у току којих је произведено 24.413 тона. Током рата фабрика је радила без прекида са максималним степеном експлоатације, без вођења рачуна о руди, али и о производним машинама. Одмах по завршетку рата и по успостављању новог друштвеног система Фабрика цемента у Поповцу је национализована 1945. године. Држави, која је убрзано радила на индустријализацији и урбанизацији, цемент је био неопходан па су обнова фабрике од ратних разарања и

њено осавремењивање постављени као приоритет нове државе. Године 1951. решењем Председништва Владе НР Србије оснива се Државно привредно предузеће за изградњу нове фабрике у Поповцу. За само пет година нова фабрика је изграђена и спојена са старом под симболичним називом „Нови Поповац“. Почетком шездесетих година 20. века у фабрици се производи и до 300.000 тона годишње. Ради лакшег пласмана производа и транспорта руде фабрика је повезана са главним пружним правцима пругом нормалног колосека, и бетонским путем до Параћина, а одатле ауто-путем са Београдом и Нишом, чиме је омогућен ефикаснији транспорт. Развој земље довео је и до нових технолошких решења у самој фабрици. Прелази се на електричну енергију и у старом погону. Затим следе увођење сувог поступка, увођење електрофилтера и мазута. Ове иновације су подигле производњу на 400.000 тона годишње.

Нова организациона структура фабрике уследила је 1967. године, када је почела да послује у склопу Здруженог предузећа. Овај облик организације заснивао се на идеји да здружене службе обављају административне и управне послове за све радне јединице у саставу, док су предузећа у саставу – цементаре и рудници – задржали мали ниво самосталности. То је стварало проблеме у раду, како у погледу инвестиционе активности над којом појединачна предузећа нису имала велике надлежности, али и у погледу колективног покривања губитака предузећа.

Средином 70-их измењен је начин организације здружног предузећа, и свака радна јединица добила је већу самосталност, а неколико година касније оно је и престало са постојањем. Тако је фабрика цемента поново обављала производњу цемента самостално. У лабораторији фабрике 1976. године настао је „Новимал“ малтерно везиво које је било познато по квалитету на тржишту бивше Југославије. Током 1982. пуштена је у рад производна линија са електронским управљањем, ренгенска контрола квалитета и др.¹⁰⁰

100 Јовановић, М. (2012) *Поповачка цементара: од воденице до модерног Холцимовог постројења*, Поповац: Холцим, 52.

CRH

Кризe деведесетих година 20. века нису мимоишле ни фабрику цемента у Поповцу. Почетком 90-их фабрика је трансформисана је у деоничарско друштво, а доношењем закона о приватизацији започела је нова својинска трансформација фабрике. За велике фабрике у области цементне индустрије била је предвиђена тендерска приватизација и проналажење стратешког партнера. Међутим, чекајући свог новог власника, фабрика цемента је западала у губитке. Незадовољство радника кулминирало је штрајком, и већ 1997. године уведене су привремене мере.

Ипак већ 2002. године 70% друштвеног капитала купује швајцарска компанија „Холцим“, а потом откупљује и акције радника стечене бесплатном расподелом. Кроз програм добровољног одласка из фабрике смањен је број радника. Период до 2006. године карактерише модернизација фабрика и улагање у капиталне инвестиције и за те намене биће уложено око 90 милиона евра у осавремењавање фабрике.¹⁰¹ Током 2015. године фабрику купује ирска фирма ЦРХ, која и данас успешно послује.

ХРОНОЛОГИЈА КЉУЧНИХ ДОГАЂАЈА

- 1865.** Основана прва фабрика цемента на простору данашње Србије.
- 1898.** Лазар Јовановић почиње са производњом цемента у Поповцу.
- 1905.** Фабрику купује Београдска трговачка банка.
- 1913.** Фабрику купује Француско-српско акционарско друштво.
- 1946.** Национализација фабрике која је била у лошем стању и обнављање производње 1947. године.
- 2002.** Фабрика постаје власништво компаније *Холцим*.
- 2015.** Фабрика постаје власништво ирске компаније ЦРХ.

Порезник, *У. В. С. Л. О. Г. И. М. А. Н. И. К. А.*

ДИНАРА

200

У СРЕБРУ

200
ДИНАРА
200

200
ДИНАРА
200

БР.

1511

АКЦИЈА ПАРАЋИНСКЕ БАНКЕ

ДВЕСТА ДИНАРА

У. С. Р. Е. Б. Р. У.
ВАЖИ ЗА ДОНОСИОЦА
ПАРАЋИН 1. ЈАНУАРА 1923.

ЧЛАН УПРАВЕ

Милић М. Петровић

ПРЕДСЕДНИК

Бројац Ђ. Јанковић

ОСНОВАНА 1897 Г.

Банкарство

Начелник
Одељења државних дугова и државног кредита,
Београд, 1 марта 1937.

Министар финансија,
Београд, 1 марта 1937.

3%

Лейтштадт

Рахун Годушка

на дан 31. Де

З у б и т а к

Ма рачун

За о

Ш

Ш

Ш

Ш

Ш

Ш

Ш

Ш

Такса је плаћена за целу номиналну вредност акције. Записник од 19. Септембра 1923. год. Бр. 14418.

Порезник,
Државна банка

БРОЈ
АКЦИЈА
ПАРАЋИНСКЕ
ТРГОВАЧКО-ЗАНАТЛИСКЕ БАНКЕ А.Д.
ОД

0337

ДВЕСТА ДИНАРА

У СРЕБРУ
ВАЖИ НА ДОНОСИОЦА
Параћин Септембра 1923 год.

ПРЕДСЕДНИК УПРАВЕ

ДИРЕКТОР БАНКЕ
Државна банка

А.И. Кеменић

Акција Параћинске
трговачко-занатлијске
банке, 1923.
Нумизматичка збирка,
Народна банка Србије

ПАРАЋИНСКА ШТЕДИОНИЦА

PARATSCHINER SPARCASSA

и Тубинка

Кетбра 1888.

Од рачуна Емисиона и Мен
Жалаше Зај. З.
Ажурије. -
Штедионице. -
Провизије. -
Налогне и Кешагн
Ушине. -

Параћин

18

Историја развоја новчаних установа у Србији започиње оснивањем Управе фондова и доношењем закона о давању новца под интерес током 1862. године. Тиме су створени услови да се превазиђе досадашњи систем зеленашења и позајмљивање новца уведе у легалне токове. Међутим, монетарна политика, која се темељила на финансијским пословима Управе фондова и Првој српској банци, показала се неефикасном и изазвала је подозрење грађана у новчане институције.¹⁰² Да би се превазишла ова ситуација, наступа нова фаза у развоју банкарства коју карактериште стварање услова за рад новчаних штедионица – увођењем динара као основне новчане јединице и оснивањем централне емисионе установе 1883. године. Иако је постојала потреба да се банке, осим депозитних послова, баве и финансирањем и оснивањем индустријских предузећа, ова пракса дужи низ година није заживела.

¹⁰² Видети више: Крошев, Б. (2013) „Основне карактеристике банкарства у Србији до Првог светског рата”, ЦИВИТАС бр. 5, ММХIII, 192–193.

Јован Пеливановић,
трговац, један
од оснивача
Параћинске
штедионице
(литографија
настала око 1880).
Приватна збирка
фотографија, Весна
Биљан - Лончарић

Лазар Микић трговац, акционар
Параћинске штедионице, председник
суда општине Параћин 1899-1900.
(фотографија настала око 1917).
Приватна збирка фотографија, породица Микић

Прва новчана установа у Параћину била је Параћинска штедионица а.д. Она је основана 1887. године, а њени оснивачи биле су породице Микић и Пеливановић. Циљ штедионице био је прикупљање средстава од грађана и њихово пласирање кроз претежно потрошачке зајмове. На овај начин очекивало се да индиректно буду потпомогнуте параћинска трговина и радиност. Зајмови су се одобравали становништву које је из Параћина и околине, уз хипотеку на непокретност или залог покретних ствари. Банка се финансирала из улога акционара, камате и добити, зајмова од других банака и реесконтována меница. Зајмови који су одобравани на покретне ствари имали су рок доспећа од 10 до 92 дана, а могли су се заложити злато, сребро, накит и друге драгоцености.¹⁰³ Седиште банке налазило се у улици Краља Петра 44, у објекту који је наменски пројектован за ову штедионицу, а који ће после рата служити као седиште Комуналне банке, а потом градске библиотеке до средине 70-их.

Због повећане тражње за зајмовима, штедионица је 1894. године увећала свој оснивачки капитал, а две године касније број уписаних акција порастао је за скоро 45% (са 577 на 744 акција). Била је то једна од најдинамичнијих штедионица у окружењу. Све до 1898. Параћинска штедионица је уживала добар глас, располагала је средствима Народне банке, других новчаних завода и приватних улагача и развила је посао који ју је сврставао у ред најбољих новчаних установа.

¹⁰³ Архив Србије, Министарство народне привреде, 2/ 896. Правила Параћинске штедионице а.д. (1887).

Некадашње седиште Параћинске
штедионице, изглед око 1960.
Фототека, Завичајни музеј
Параћин

Међутим, исте године откривена је проневера коју је направио тадашњи књиговођа и благајник Петар Радовановић. Она је откривена случајно. Иако је над банком до тада извршено три ревизије пословања од контролора Министарства народне привреде, до преузимања дужности новог књиговође нико није успео

да открије малверзације. Вођење књига које не приказују стварно стање, прикривање мањкова, различито стање депозита по књиговодственој евиденцији и уложним књижицама, нагомили су губитак банке до нивоа њеног оснивачког капитала. Услед лошег гласа који се врло брзо проширио о насталој ситуацији, улагачи су почели да повлаче своје депозите. Капитал банке је у врло кратком року смањен за 50%. Да банка не буде затворена, помогле су Народна банка и Аграрна банка, које нису повукле своје кредитне депозите покривене смањеним основним капиталом. Губитак је подмирен из средстава чланова Управног одбора, мада су поједини акционари заговарали ликвидацију штедионице.

Чланови управе сматрали су да идеја о ликвидацији штедионице потиче од конкуренције, јер је у Параћину две године пре немилог догађаја (1897. године) основана Параћинска задруга за помагање и штедњу. Веровали су да се лош глас и агитовање ликвидације штедионице намерно шири, како би Параћинска задруга преузела њене досадашње клијенте.

Живорад Микић, један од њених главних акционара и оснивач, дотадашњи председник управног одбора, потресен догађајима који су задесили штедионицу, повлачи се из њене управе, али остаје акционар. Током 1904. године штедионица је повратила углед, а оснивачки улог је повећан кроз нове депозите, смањење трошкова администрације банке и акумулацијом дивиденди од којих су се одrekli чланови управе.

Штедна књижица Параћинске задруге за помагање и штедњу, 1902.
Фонд Привреда Параћина, Завичајни музеј Параћин

У Србији је у то време значајно ограничење у развоју банкарства представљао велики утицај политике на рад новчаних установа, а он је нарочито био изражен на локалном нивоу. Као последица овога често су се кредитирале политичке активности, и политички подобни клијенти него ли привреда.¹⁰⁴ Слична дешавања одиграла су се и у Параћину. Припадници параћинске Радикалне странке тврдили су да Параћинска штедионица „легло либерала“ и да либерали на њеном челу углавном помажу своје страначе колеге и политички подобне клијенте, а не воде рачуна за добробит других грађана.¹⁰⁵

Ове околности доводе до основања нове новчане установе – Параћинске задруге за помагање и штедњу, која постаје конкурент најстаријој штедионици у Параћину. Параћинска задруга располагала је малим капиталом, али да би привукла улагаче нудила је својим акционарима већу дивиденду са одложеном исплатом. Она је основана да подмири потребе извозно оријентисане и динамичне трговине, пошто постојећа штедионица по оцени оснивача то није могла сама својим радом. Задруга је имала 70 задругара, а њени оснивачи су били браћа Марјановић, Јовановић и Никодије Милетић. Међу задругарима су се углавном налазиле занатлије, отуда и њен мали оснивачки капитал.

¹⁰⁴ Крешев, Б. (2013) „Основне карактеристике банкарства у Србији до Првог светског рата“, *ЦИВИТАС* бр. 5, 200.

¹⁰⁵ Перуничић, Б. (1975) *Град Параћин 1815–1915*, Параћин: Општинска заједница културе, 1121.

ПАРАЋИНСКА ЗАДРУГА ЗА ПОМОЋ И ШТЕДЊУ

Он дужи низ година није могао да буде повећан, те је банка одређено време радила са губитком. Оснивачи су правдали овај губитак тиме што је тих година задруга развијала посао и кредибилитет. Правилима Параћинске задруге донета је одлука да се не исплаћују дивиденде, док се оне не увећају на 100.000 динара. Интересантна су правила о управљању и чланству. Задруга је предвиђала да задругар може бити само онај ко живи у Параћину. Искуство са проневером благајника у Параћинској штедионици нагнало је осниваче задруге да се осигурају од таквих ситуација. Тако је, на пример, правилима о раду задруге било прописано да благајник мора да уплати кауцију у виду заложног улога у висини његове годишње плате. Карактеристично за њен рад је било оснивање техничког одељења које је вршило набавку машина и алата за привреду и индустријалце, као и велики број послова задруге у области пољопривреде. Параћинска задруга је била кредитор неколико трговачких и пољопривредних предузећа.

У периоду 1914–1918. године новчане установе у Параћину смањују своју активност на минимум који је био тек на нивоу исплате депозита улагачима. Позитивна кретања у развоју параћинског банкарства била су прекинута услед забране рада новчаних завода коју је увела окупациона власт. Током рата архиве и вредности банака су склоњени из Параћина. Имовина Параћинске штедионице смештена је код породице Шуковић у Крушевцу; имовина Параћинске задруге у Трстеничку банку, а књиге и документацију управник је сакрио у своје родно место Грабовац. Међутим, сакривање имовине обе банке било је изложено ризицима. Материјале задруге нашао је један окупаторски старешина, али захваљујући савести није их уништио. Током бомбардовања Крушевца окупатор је нашао имовину Параћинске штедионице и хартије од вредности разбацао по кући у којој су се налазиле, али је један од оснивача Коста Микић документацију средио и предао породици Јовановић на даље чување до краја рата. Зграда Параћинске штедионице такође је претрпела извесну штету.

Обе новчане установе отворене су 1920. године, и те прве послератне године, послужиле за прикупљање документације, консолидацију капитала, процену ратне штете и враћање поверења у банке. Већина новчаних завода, као и парафинских, очекивала је са нестрпљењем закон о ликвидацији мораторијума како би кренуле са нормалним обављањем послова. Ратне одштете су се прихватале само до висине стварне штете која је начињена, али не и за одштету услед изгубљене акционарске зараде током рата. То је отежавало банкама рад, тако да су оне апеловале на дужнике да отплате део заосталих дуговања. Како би у што краћем периоду консолидовале своје пословање, предратне банке приступају докапитализацији.

Долази до повећања улога и штедне главнице, а упоредо са овим води се и политика снижавања интересне стопе и провизије, као и ширења пословања.

Према извештају управног одбора Парафинске штедионице из 1928. године, накнаде банке смањене су за 24%, а две године касније за још 20%.¹⁰⁶ Парафинска банка од 1924. године улази у посао са трговином житарицама, откупљује зграду хотела и један део сређује и користи као пословне просторије.

Важна карактеристика развоја банкарског система после рата јесте и постепена промена структуре комитената. Доношењем законске регулативе о пољопривредном кредиту, банке почињу све више да се баве пословима есконта меница, а њихови главни клијенти постају земљорадници. Већ у првим годинама, заложно кредитирање показало се мањкавим. Судови су били неефикасни у продаји залоге, док су се предмети банке у њима задржавали у просеку по две године.

Период од средине 20-их година прошлог века, биће обележен по динамичном оснивању финансијских установа у Параћину. Послератна обнова земље и развој привреде утицали су да у року од 5 година буду основане три нове банке – Парафинска трговачко-занатлијска банка а.д. (1923), Посредничка банка а.д. (1924) и Обласна банка а.д. (1926). Парафинска задруга бива трансформисана у Парафинску банку а.д. почетком 1922. године, док Парафинска штедионица наставља са пословањем под истим називом све до затварања 1942.

106 Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, Извештај Парафинске штедионице за 1928. годину.

Зграда некадашње
Параћинске трговачко-
занатлијске банке,
изглед око 1990.
Фототека,
Завичајни музеј Параћин

Параћинску трговачко-занатлијску банку основао је адвокат, рентеријер и народни посланик Божићар Главички у 1923. години. Позната је по томе што је тридесетих година прошлог века за њене потребе саграђена монументална двоспратна зграда у главној улици (Краља Петра бр. 4) која је и данас једно од важних архитектонских знаменитости Параћина. Зграда је на прочељу украшена ликом Меркура – римског бога трговине и заштитника зграде и банкарске делатности која се у њој обављала, што је чест мотив на зградама банака и осигуравајућих кућа.

Антоније
Пеливановић,
председник
Параћинске
трговачко-
занатлијске банке
(фотографија
настала око 1910).
Приватна збирка
фотографија, Весна
Биљан - Лончарић

Детаљ са акције Обласне банке,
Параћин, 1926.
Нумизматичка збирка, Народна банка Србије

Персонификација банке са ликом њеног оснивача остала је у колективном сећању до данас, па није редак случај да је ова банка позната и као „банка Боже Главичког“, који је током њеног постојања био директор. Акционари у овој банци били су сви виђенији грађани Параћина, трговци и индустријалци попут Таквора Осканијана, Славка и Владе Теокаровића, браће Милојковић, породице Пеливановић, Микића и др. Осим кредитирања трговине, предузетника и пољопривреде, банка је обављала и послове индустријске банке – била је оснивач индустријског предузећа „Народни

млин“ за прераду кукуруза и пшенице, и кредитор Фабрике бомбона, ратлука и бисквита „Братен“ браће Милојковић.

Посредничка банка а.д. основана је 1924. године. Њен оснивач био је др Никола Марјановић, познати рентеријер из Параћина, иначе дугогодишњи акционар Параћинске задруге, потом Параћинске банке. Основни послови банке били су да помаже трговину, привреду, рударство, прикупља новац од штедних улога и врши откуп обвезница ратне одштете.

др Никола Марјановић (фотографија настала 1912).
Фототека, Завичајни музеј Параћин

Марјановић је пре оснивања банке дуго година давао земљорадницима новац под интерес, тако да су оснивањем банке његова потраживања постепено прешла на новчани завод. Највећи удео акција имали су он, његов брат Димитрије и његова супруга Перса Јовановић. Трећим лицима припадао је незнатни део акција. Из комисијског извештаја Министарства трговине и индустрије спроведеног 1935. године уочено је да банка, иако је акционарско друштво, има карактер приватне банкарске радње којом управља Никола Марјановић. Менични материјал у значајној мери је био неликвидан са великим уделом меница за отписивање и скоро 70% потраживања банке која потичу од земљорадника.¹⁰⁷

Обласна банка основана је 1926. године на молбу предузимача Лазара Манојловића и других параћинских предузимача, трговаца и кафеџија. Банка је имала могућност да оснива филијале и у другим местима, мада до тога није дошло. Главни послови банке били су есконтовање и реесконтовање меница, примање улога на штедњу, давање заложних зајмова, оснивање привредних предузећа, као и други предузимачко-грађевински послови. Банка је пословала релативно кратко време. Са наступањем привредне кризе (1931) она запада у тежак положај, с обзиром на то да је највећи део средстава (85%) одобравала по текућим рачунима и као краткорочне позајмице земљорадницима. Банку ће задесити велика узнемиреност улагача, повлачење њихових улога и

107 Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, досије Посредничка банка а.д. Параћин.

смањење штедног капитала. Тиме она запада у кризу и 1933. године и над њом се покреће стечај. У том моменту губитак банке био је у висини основног капитала којим је располагала. Банка је била у стечају до краја 1940. године, када је ликвидирана.

Привредна криза 1931. године утицала је на проблеме са пласирањем новца у нове кредите, јер привредници нису били заинтересовани за нова улагања услед смањене зараде. Криза је утицала и на поверење штедиша и у веома кратком року долази до подизања улога. У средишту ове кризе налазила се пољопривреда. Велики пад цена житарица и других пољопривредних производа довео је сељаштво у незавидан положај. Према анкети Аграрне банке у 1932. години у Југославији је било око 710 хиљада сељачких дужника, а највећи број дугова отпадао је на приватне банке и приватна лица са око 78%.¹⁰⁸ Дуговања пољопривредника према трговини и банкама имала су ланчани ефекат и привреда је врло брзо постала инсолвентна. Да би заштитила пољопривредно становништво, држава је донела Закон о заштити земљорадника 1932. године којим је уведен мораторијум на отплату сељачких дугова. Мораторијум је уведен првобитно на шест месеци, са могућношћу да се земљорадници договоре око измирења дугова. Међутим, током ових шест месеци није се десило ништа и убрзо је замро целокупан кредитни систем.

108 Видети више: Мирковић, М. (1950) *Економска структура Југославије 1918–1941.*, Загреб: Накладни завод Хрватске, 89–100.

ОБВЕЗНИЦА ЗА ЛИКВИДАЦИЈУ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ДУГОВА

ИЗДАТА НА ОСНОВУ ЧЛ. 11 СТАВ 2 УРЕДБЕ О ЛИКВИДАЦИЈИ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ДУГОВА ОД 26 СЕПТЕМБРА 1936
И ПРАВИЛНИКА О ИЗДАВАЊУ И АНУИТЕТСКОЈ СЛУЖБИ ОВИХ ОБВЕЗНИЦА

3%

3%

ЈЕДНА СТОТИНА ДИНАРА

БР. 404487

Ових обвезница издато је у комадима од по 100, 500, 1.000, 5.000 и 10.000 номиналних динара. — Обвезница гласи на доносиоца и носи 3% декурзивног интереса, који се плаћа једанпут годишње и то почев од 1 марта. — Овим обвезницама у номиналном износу могу се плаћати порески заостаци до закључно 1932 и неплаћена допунска такса (редовна и казнена) до 1935. — Дуг по овим обвезницама амортизоваће се у року од 20 година, било по номинали путем извлачења, било слободним откупом. — Обвезнице примљене по чл. 19 Уредбе, као и обвезнице припале држави од пропалих кауција, имају се употребити за амортизацију. — Амортизациони планови објављиваће се у „Службеним новинама“. — Привилегована аграрна банка вршиће, за рачун Одељења државних дугова и државног кредита, исплату купона и амортизованих обвезница у Београду, преко својих филијала, Поштанске штедионице и њених филијала, као и преко свих пошта у земљи. — Купони застаревају за једну, а обвезнице за пет година од рока плаћања. — Потребне суме за ануитетску службу по овим обвезницама уносиће се сваке године у буџет државних расхода и прихода.

Начелник
Одељења државних дугова и државног кредита,

Јоко А. Анђел

Београд, 1 марта 1937.

Министар финансија,

Р. Петровић

3%

Према извештају управног одбора Параћинске штедионице, за само 2 године по усвајању овог закона, више од 60% улога повучено је из банке. Додатно ограничење развоју банака чинило је и ограничавање максималне каматне стопе на 10% и забрана продаје сељачке имовине ради намирења дугова, чиме је зарада банака била административно одређивана. Годину дана касније исплата земљорадничких дугова одложена је на 12 година. Међутим, закон о заштити земљорадника садржао је законске одредбе и о заштити финансијског капитала. Наиме, док траје одложена исплата земљорадничких дугова, банке могу тражити и одлагање својих обавеза уколико западну у тешкоће са измирењем својих плаћања. По том основу, Параћинска штедионица подноси захтев за заштиту 1934. године услед лоших услова пословања, а исте године и Трговачко-занатлијска банка тражи одлагање плаћања обавеза према улагачима.

Све параћинске банке смањиле су пословање. Редуцирани су послови есконта и издавања нових зајмова по меницама, а ограничавање зараде акционара кроз лимитирану каматну стопу и репрограмирање исплате улога на 12 година изазвали су сумњу код улагача и смањили њихов број. Привремено неплаћање дугова трајало је до 1936. године, када је донета уредба о ликвидацији земљорадничких дугова. Њено доношење требало је да омогући заштиту банкарског капитала и санира банкарски систем.

Све сељачке дугове преузела је држава преко Привилеговане аграрне банке. Она је била задужена да

дугове према банкама измири у року од 14 годишњих анuitета. Тако земљорадници престају да буду дужници банке и постају дужници Привилеговане аграрне банке. Параћинска штедионица је 80% свог меничног портфеља предала Привилегованој аграрној банци по основу ликвидације земљорадничких дугова, али дуг период наплате ових потраживања утицао је на динамику исплате улагача, што је довело до дестимулисања нових акционара. Услови за рад новчаних завода до те мере су погоршани да се отплата штедних улога одвијала према квотама Привилеговане аграрне банке која је откупљивала земљорадничке менице. Многе од њих падају у стечај – Параћинска банка 1932. године, а Обласна банка у 1933. години. Велико подозрење улагача и притисак на исплату улога карактерише период одмах по доношењу земљорадничког закона. Управни одбор Трговачко-занатлијске банке извештава да је међу улагачима паника и да је углед банкарског сектора пољуљан. Стечај двеју банака додатно ствара психолошки притисак на улагаче, да никоме улог није сигуран, и да се новчаним заводима не може веровати, јер се преко ноћи они могу изгубити.

Турбулентно пословање преосталих банака биће главно обележје периода до пред II светски рат. Потом ће банкама бити забрањен рад до почетка 1944. године. Трговачко-занатлијску банку је током 1944. године заузела ОЗН-а и служила је као привремени логор за народне непријатеље.¹⁰⁹ У њеном подруму формиране су

109 Цветковић, С. (2006) *Између српа и чекића I – Репресија у Србији 1944–1953*, Београд: Службени гласник.

затворске ћелије где су били смештени неки од виђенијих индустријалаца и трговаца, којима се касније судило као народним непријатељима. Крајем четрдесетих година у зграду банке усељава се Народна банка, након ње током 80-их зграду користи Инвест банка, а по њеној ликвидацији, Банка Интеса, која се и данас налази на том месту.

Ниједна од преосталих параћинских банака неће имати свој континуитет у послератном периоду. Приватне банке биле су елиминисане из банкарског система до 1947. године, док су државне реорганизоване. Према програму консолидације банкарског система који је спроведен 1946. године, све банке интегрисане су у Народну банку (задужену за текуће трансакције) и Државну (касније Југословенску) инвестициону банку надлежну за финансирање инвестиција и стране зајмове.

Они су стварали
Параћин...

ЛИТЕРАТУРА

Алексић, В. (2010) *Београдски странци: прича о космополитизму и енергији града која траје*, Београд: Туристичка организација Србије

Аноним (1934) „Један дан из путовања мог по Србији у 1845“, *Етнолошка књижица* бр. 1.

Башта Балкана (2016) „Овако је Еурокрем стигао у Југославију“, <https://www.bastabalkana.com/2016/08/ovako-je-eurokrem-stigao-u-jugoslaviju/> (приступ 01.08.2018).

Влашкалић, М., Зековић, В. (1975) *Економика Југославије*, Београд: Привредни преглед

Воргић, Д. (2013) *Збирка стакла-Воргић*, Зрењанин: Народни музеј у Зрењанину

Вучо, Н. (1955) *Привредна историја Србије*, Београд: Научна књига

Гашић, Р. (2009) „Лесковачка текстилна индустрија до II светског рата“, *Лесковачки зборник* XLIX

Група аутора (1983) *ИБТКТ Бранко Крсмановић 1920-1980*, Параћин: ИБТКТ Бранко Крсмановић

Димитријевић, С. (1952) *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд: Друштво економиста Србије

Димитријевић, С. (1961) *Привредни развитак Југославије 1918-1941*. Београд: Висока школа политичких наука

Димитријевић, С. (1983) *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац: Народни музеј

Дунђеров, Х. (2001) „Теокровићи на улици“, *Блиц*, 07.03.2001.

Ђорђевић, М. ур. (1996) *90 година Српске фабрике стакла: 1907–1997*. 150 година стакларства у Србији, Параћин: СФС

Ђулић, Д. и Милачић, М. (1969) *Црвене воде црнице*, Параћин: Савез удружења бораца народноослободилачког рата

Ђунисављевић, Р. (1988) *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд: Београдски издавачко-графички завод

Закон о потпомагању индустријских предузећа, 31. децембар 1873.

Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије), 16. јули 1898.

Закон о заштити земљорадника и стављању на снагу појединих прописа из Закона о извршењу и обезбеђењу, Службене новине број 91, 20. април 1932.

Закон о продужавању важности Закона о заштити земљорадника и о стављању на снагу појединих прописа Закона о извршењу и обезбеђењу, бр. 243, 20. октобар 1932.

Закон о продужавању важности Закона о заштити земљорадника и о стављању на снагу појединих прописа Закона о извршењу и обезбеђењу, бр. 295, 20. децембар 1932.

Закон о орденима и медаљама, Службене новине број 19, 26. јануар 1883.

Закон о располагању и промету друштвеним капиталом, Сл. лист СФРЈ 84/89 и 46/90;

Закон о условима и поступку претварања друштвене у друге облике својине, Сл. гласник РС 48/91.

Јевтић, Д. (1998) *Старе приче, Варварин*: Дом културе „Херој Мирко Томић“

Јелчић, Б. и Бејаковић, П. (2012) *Развој и перспективе опорезивања у Хрватској*, Загреб: Хрватска академија знаности и умјетности

Јовановић, Д. (2013) *Прошлост*, Јагодина: Денић

Јовановић, С. (2015) „Угледна породица Димитрија – Мите

Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник*, XLV,

Јововић, М. et al. (2015) „Ефекти приватизације у Србији“, *БизИнфо* бр. 2.

Јовановић, М. (2012) *Поповачка цементара: од воденице до модерног Холцимовог постројења*, Поповац: Холцим

Јоксимовић, Ч. (1930) *Српски Манчестер - Лесковац у 1930. години*, Лесковац: Штампарско уметнички завод “Покрет”

Канц, Ф. (1987) *Земља и становништво*, Београд: СКЗ

Карић, В. (1887) *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Крошев, Б. (2013) „Основне карактеристике банкарства у Србији до првог светског рата“, *ЦИВИТАС* бр. 5, MMXIII

Маринковић, А. (2010) „Уништење српске привредне елите после другог светског рата“, *Историја 20. век*, (2).

Мирчић, В. (2005) „Француско-српска банка а.д. Београд 1910–1951.“ *Архив* 1–2.

Милићевић, М. (1876) *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија.

Мирковић, М. (1950) *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб: Накладни завод Хрватске

Митровић, Г. (1997) „Параћинска палата у улици Бранка Крсмановића 45“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 21.

Обрадовић, М. (1975) *Настанак и развој индустрије Поморавља до Другог светског рата*, Светозарево: Историјски архив Светозарево

Обрадовић, М. (1975) *Друштвено-економски корени настанка радничке класе у средњем поморављу*, Београд: Народна књига

Перуничић, Б. (1975) *Град Параћин 1815-1915*, Параћин: Општинска заједница културе

Паскучи, М. (1959) *50 година Српске фабрике стакла Параћин*, Параћин: СФС

Радосављевић, С. (2009) *Штофара: 1966-1978*, Параћин: Пирамида

Ракић, З. (2018) *Однос традиције и модернизације у областима прикљученим Србији после Берлинског конгреса: Лесковац (1878-1941)*, Београд: Факултет политичких наука (докторска дисертација)

Ристић, Љ. (1953) *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд: Рад

Статистички завод (1996) *Општине у Србији*, Београд: Статистички завод РС

Србске новине, Београд 29. новембар 1846.

Теокаровић, Н. et al. (2002) *Невена Теокаровић*, Београд: Академија

Теокаровићев текстилни град у Параћину, *Јутарњи лист*, 14.12.1938.

Трајковић, Д. (1967) „О почецима лесковачке текстилне индустрије“ *Лесковачки зборник* 7: 165-166.

Хорват, Б. (1970) *Привредни систем и економска политика Југославије*, Београд: Институт економских наука

Цветковић, С. (2006) *Између српа и чекића I – Репресија у Србији 1944-1953*, Београд: Службени гласник

Цветковић, М. et al. (1972) *75 година фабрике Цементa у Поповцу код Параћина*, Параћин: Цементара Нови Поповац

Црвено доба (4), 2004. Београд: Веће за демократске промене

„Уметност гравирања на стаклу“ Завичајни музеј Параћин, 2018. (Тијана Пешић аутор текстова, Мирослав Матић аутор поставке, Бранислав Стојановић уредник).

АРХИВСКИ ФОНДОВИ И ДОКУМЕНТАРНИ ИЗВОРИ

Архива предузећа „Параћинка“ а.д. Параћин
Видео документација „ЦРХ Србија“, Поповац
Дигитализована грађа, Библиотека матице Српске, Нови Сад
Дигитализована грађа, Дигитална Народна библиотека Србије
Дигитална библиотека, Универзитетска библиотека
„Светозар Марковић“ Београд
Дигитална библиотека, Управа за заједничке послове
републичких органа, Београд
Дигитална фототека, Завичајни музеј Параћин
Дигитална фототека, Институт за креативно предузетништво
и иновације
Документарна филмска грађа, Веће за демократске промене
Документациона грађа, Монографија „90 година Српске фабрике
стакла: 1907–1997. 150 година стакларства у Србији“, 1996.
Документациона грађа, монографија „75 година Фабрике
цемента у Поповцу“, 1993.
Документациона грађа, монографија „ИВТКТ Бранко
Крсмановић, Параћин, 1920–1980.“, 1982.
Документациони материјал, Каталог Српске фабрике стакла,
1930.
Документациони материјал, Каталог Српске фабрике стакла, 1937.
Документациони материјал, Каталог Српске фабрике стакла, 1987.
Документациони материјал, Каталог Српске фабрике стакла, 1989.
Збирка разгледница, Завичајни музеј Параћин

Збирка фотографија, Завичајни музеј Параћин
Медијска архива Експлозив, Прва телевизија Београд
Нумизматичка збирка, Народна банка Србије
Приватна збирка фотографија Боривоја Михајловића
Приватна збирка фотографија Весне Биљан – Лончарић
Приватна збирка фотографија породице Микић
Приватна збирка фотографија Радомира Обрадовића
Приватна збирка фотографија Србобрана Килибарде
Приватна збирка стакла, Милан Стефановић
Фонд „ИВТКТ Бранко Крсмановић“, Завичајни музеј Параћин
Фонд Министарство народне привреде, Архив Србије
Фонд Министарство трговине и индустрије, Архив Југославије
Фонд Привреда Параћина, Завичајни музеј Параћин
Фонд фабрике „Влада Теокаровић и комп.“ (1921–1942),
Завичајни музеј Параћин
Фотографска грађа и приватна збирка фотографија,
Мирјана Милошевић
Фотографска грађа, Александар Илић
Фотографска грађа, Слободан Јелисавчић
Фототека, Историјски архив „Тимочка крајина“ Зајечар
Фототека, Фонд Ђорђе Станојевић, Историјски музеј Србије
Фототека, Музеј поште у Београду
Фототека, Народни музеј у Београду
Фототека, Републички завод за заштиту споменика културе
Београд
Фототека, СФС Параћин

ПРИВРЕДА ПАРАЋИНА

Од млина до савремене индустрије

др Христина Микић Естела Радоњић-Живков

За издавача Бранислав Стојановић

Графички дизајн Марица Буцек

Лектура Маја Миленковић-Пејовић

Штампа Графостил, Крагујевац

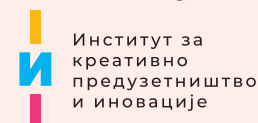
Друго издање

Тираж 1000

Завичајни музеј Параћин

Институт за креативно
предузетништво и
иновације

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)"18/20"(083.824)

МИКИЋ, Христина, 1975-

Привреда Параћина : од млина до
савремене индустрије / Христина Микић,
Естела Радоњић-Живков. - 2. изд. -
Параћин : Завичајни музеј Параћин, 2021
(Крагујевац : Графостил). - 139 стр. : фотогр. ;
24 cm

Тираж 1.000. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр.
136-137.

ISBN 978-86-920553-1-7

1. Радоњић Живков, Естела, 1975- [аутор]
а) Привреда -- Параћин -- 19в-21в --
Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 53816585

Христос Воскресе!

